

ZBORNIK
PRAVNOG FAKULTETA
U ZAGREBU

GODINA 45 - BROJ 3

BALTAZAR BOGIŠIĆ I ENGLESKA ŠKOLA POVIJESNE I POREDBENE JURISPRUDENCIJE

(H. S. Maine, F. Pollock,
P. Vinogradoff)¹

Mr. Dalibor Čepulo, asistent
Pravnog fakulteta u Zagrebu

UDK 340.141(=8):340.123(410)"18"
Izvorni znanstveni rad

Od šezdesetih godina devetnaestog stoljeća u Engleskoj se razvija škola povijesne i poredbene jurisprudencije koju na istoimenoj katedri Collegae Corpus Christi u Oxfordu grade H. S. Maine, F. Pollock i P. Vinogradoff. Korespondencija B. Bogišića s Mainecom i Pollockom te bilježenje i prihvata rezultata njegovih istraživanja i zakonodavnog rada u objavljenim radovima sve trojice pokazuju važnost Bogišićeva djela kao izvora spoznaje o južnoslavenskim pravima za engleske pravnike. Taj odnos zanimljiv je i u sklopu metodoloških odrednica razvoja društvenih znanosti u Europi u 19. stoljeću.

1. Uvod: Baltazar Bogišić i smjerovi razvoja pravne znanosti u 19. stoljeću

Devetnaesto stoljeće prijelomno je razdoblje u razvoju modernih društvenih znanosti. U prepletu koji čine radikalne promjene u društvenoj i političkoj

¹ Ovaj rad poslužio je kao podloga za saopćenje *Baltazar Bogišić u europskom pravnom okružju: Bogišić i engleska škola povijesne i poredbene jurisprudencije (H. S. Maine, F. Pollock, P. Vinogradoff)* na znanstvenom skupu *Baldo Bogišić i njegova zbirka u Cavtatu* održanom u Cavtatu 20-22. svibnja 1995. u organizaciji HAZU i Međunarodnog središta hrvatskih sveučilišta i konavoskog ogranka Matice Hrvatske. Rad je predan za objavljivanje za zbornik radova s tog skupa zajedno za transkribiranim pismima H. S. Mainea i F. Pollocka. Rad je izrađen u sklopu autorova individualnog istraživačkog projekta *Legal Education and Society in Croatia 1850 - 1933* prihvaćenog na međunarodnom natječaju pri Central European University, Prag (Research Support Scheme of the Open Society Institute grant No. 719/94).

strukturi Europe te značajni pomaci u prirodnim znanostima i misli o društvu, uobličavaju se novi smjerovi razmišljanja i nove znanstvene discipline koje otvaraju drugačija viđenja izmijenjenog svijeta. Razvoj u pravnim disciplinama dio je tih ukupnih kretanja, a među nizom zbivanja i procesa od posebnog je značenja pojava dvaju relativno suprotnih smjerova u pravnoj znanosti: izrastanje njemačke pravno-povijesne škole te odrazi poredbene metode u pravnim istraživanjima.

Do pojave i uobličavanja temeljnih stavova njemačke pravno-povijesne škole² dolazi u kulminaciji polemike o potrebi i mogućnostima kodifikacije njemačkog prava 1814. godine, ali će metodološki pa i politički naboj te škole imati značajan i dugotrajan utjecaj na široki spektar društvenih znanosti. Friedrich Carl von Savigny (1781-1854) i njegovi sljedbenici (posebice G. Puchta) suprotstavili su apstraktnosti i univerzalizmu teorija prirodnog prava te supripadnom arsenalu liberalnih ideja organicistički i evolucionistički pristup u istraživanju prava kao i afirmaciju studija nacionalne povijesti u sklopu potrage za tradicionalnim vrijednostima. U jezgru razvoja prava, jezika i političkog uređenja postavljen je jedinstveni spiritualni *Volksgeist* (duh naroda), čime je supstancija tih pojava nacionalno obojena. Analogija prava s jezikom dovela je Savignya do učenja o tihom i samoniklom trostupanjskom razvoju prava potaknutom unutrašnjim silama naroda: stupanj naravnog prava (*natürliches Recht*) prirodnog i raspršenog u samom narodu; stupanj složenijeg znanstvenog prava u kojem pravni stručnjaci znanstveno-tehničkim metodama oblikuju u sustav pravo kakvo proistječe iz narodne svijesti i time pripremaju najviši stupanj - kodifikaciju kao cjelovitu obradu i sistematizaciju narodnog prava. Tako uobičajeno učenje njemačke pravno-povijesne škole pridalo je izuzetno značenje do tada zanemarenim istraživanjima nacionalne pravne povijesti za koje su evolucionizam i organicizam predstavljali dobru početnu metodološku osnovicu. No, učenje o *Volksgeist* umanjit će mogućnost poredbenih pravno-povijesnih istraživanja, dok će afirmacija tradicionalnog narodnog prava zakočiti modernizacijske napore u području zakonodavstva.

Postavke Savignyeve škole u najvećem su dijelu prihvaćali i istraživači slavenskih pravnih povijesti koje su se, uvelike u slavenofilskom duhu³, razvijala

² O nicanju i stavovima pravno-povijesne škole F. C. von Savignya v. C. K. Allen, *Law in the Making*, Oxford, 1958, 15-20, 83-108, 109-116; J. Constantinesco, *Les debuts du droit compare en Allemagne*, u: *Miscellanea W. J. Ganshof van der Meersch, Tome deuxième*, Bruxelles-Paris, 1972, 740-744; W. Friedmann, *Legal Theory*, London, 1960, 158-162; Š. Kurtović, *Opća historija države i prava I*, Zagreb, 1987, 31-34; J. Stone, *Social Dimensions of Law and Justice*, Stanford, 1966, 86-111; F. Taranovski, *Uvod u istoriju slovenskih prava*, Beograd, 1922, 18-31.

³ O začecima, smjerovima razvoja, ali i razlozima opadanja utjecaja slavenofilstva u Češkoj, Poljskoj i Rusiji v. F. Taranovski, *op. cit.*, 159-170, i na drugim mjestima u toj knjizi; o slavenofilima (posebice ruskima) i njihovom odnosu prema Balkanu, o vanjskopolitičkim korelacijama toga odnosa i posebnim interesima Rusije te (i u tom smislu) o važnosti Odeše kao slavenofilskog središta v. N. S. Martinović, *Valtazar Bogišić. I. Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava*, Cetinje, 1958, 11-24 i d.

od prve četvrtine 19. stoljeća. I hrvatski pravnik Baltazar Bogišić (1834-1908)⁴ zasnovao je svoju metodološku poziciju na načelnom prihvatu stavova te škole, ali i na određenom kritičkom odmaku od njih⁵. Tako se Bogišić zalagao za primjenu poredbene metode te za globalno istraživanje pravnih sustava u sklopu potrage za zakonitostima pravnog razvoja. Tražio je i da se pravne pojave istražuju na izvorima i u povezanosti ne samo s drugim pravnim institucijama već i sa spletom uvjetovanosti iz okoline. Zamjerao je na prenaplašenom prihvaćanju Savignyevog učenja o stvaralačkoj ulozi znanstvene obrade prava te tražio da se naglasak stavi ne samo na istraživanje običajnog prava u prošlosti već i na istraživanje suvremenog običajnog prava s obzirom na to da ono čuva ostatke najstarijih pravnih odredbi. Svoju posvećenost istraživanju povijesti slavenskih prava Bogišić je u slavenofilskom duhu obrazložio kulturnom specifičnošću odgovarajućih slavenskih institucija kojih istraživanje može pridonijeti općoj znanosti o pravu te afirmacijom vrijednosti tih institucija mjerljivih s institucijama zapadnih prava. U tom je smjeru najpogodnijim predmetom znanstvenog interesa smatrao južnoslavenska prava stoga što su ona najbolje sačuvala zadrugu koju je Bogišić držao iskonskom i samoniklom općom slavenskom ustanovom. Odgovarajuća istraživanja - koja su bila više pravnosociološki negoli pravno-povijesno usmjerena - Bogišić je uglavnom i proveo sukladno navedenim odrednicama. Ta i druga njegova istraživanja uklapala su se u jedan smjer ondašnjih nacionalno-romantičkih smjernica znanstvenog interesa u slavenskim zemljama te su u njima izazivala veliku pažnju, a već i kratkotrajno preuzimanje 1870. netom osnovane katedre slavenske pravne povijesti u Odesi pridonijelo je snaženju njegova utjecaja⁶. Zbog zanimljivosti i izvornosti građe Bogišićeva

⁴ Podatke o Bogišiću crpili smo iz S. Đivanović, *Baltazar Bogišić 1834-1908*, Cavtat, 1984; M. Foretić, Bogišić, Baltazar, *Hrvatski biografski leksikon, sv. I*, Zagreb, 1984, 77-80; J. Strohal, Dr Valtazar Bogišić, *Ljetopis JAZU*, 1908, 23, 80-140; J. Strohal, Valtazar Bogišić, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 34(1908), 10, 841-870; N. S. Martinović, *op. cit.*, V. Novak *Iur.*, Valtazar Bogišić i Franjo Rački. *Prepiska (1866-1893)*, Beograd, 1960; H. Sirotković (ur.), *Svečani skup u povodu 150-obljetnice rođenja akademika Baltazara Bogišića*, Zagreb, 1986; *Spomenica Valtazara Bogišića*, Dubrovnik, 1940; F. Taranovski, *op. cit.*, 172-176, te W. G. Zimmermann, *Valtazar Bogišić (1834-1908)*, Wiesbaden, 1962, i u drugoj dalje navedenoj literaturi.

⁵ Spis u kojem je Bogišić sustavno iznio svoje metodološke poglede u pogledu istraživanja pravne povijesti pristupno je predavanje na sveučilištu u Odesi *O naučnoj razabotki istorii slavjanskoga prava* (Odessa 1870). Stavove iz tog predavanja navodimo prema N. S. Martinović, *op. cit.*, 38-43; F. Taranovski, *op. cit.*, 172-176. O metodološkim stavovima posebice u pogledu kodifikacije usp. V. Bogišić, *Quelques mots sur les principes et la methode suivis dans le codification du droit civil au Montenegro - lettre a un ami* (Paris, 1888), nepotpisani članak *L'historique d'une codification*, *Revue du droit international et de legislation comparée*, T. III (1901), 548-562, i V. Bogišić, *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*, Beograd, 1967, te v. u T. Nikčević, *O naučnom metodu V. Bogišića i njegovoj raspravi "Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori" u V. Bogišić, op. cit.*, 1-31; v. i N. S. Martinović, *op. cit.*, 183-85 i d.

⁶ Na Novorosijskom sveučilištu u Odesi Bogišić je faktično djelovao tek 1870-72, ali je razumijevanjem ruske vlade i nakon toga zadržao profesorski status koristeći vrijeme za znanstvenu i strukovnu djelatnost. Spomenuta katedra osnovana je temeljem Uredbe o sveučilištima 1863. kao jedan

znanstvena istraživanja (posebice o zadruzi) naišla su na osobiti interes i u zapadnoeuropskim znanstvenim krugovima. Posebnu je pažnju pak izazvao "Opći imovinski zakonik", kodifikacija crnogorskih običaja u području imovinskog prava, koju je Bogišić izradio u skladu s kritički dopunjenim osnovnim postavkama Savignyevе škole o mogućnosti obrade prava⁷.

No, uz Savignyevu školu se od početka 19. stoljeća razvijaju i drugačiji smjerovi istraživanja zasnovani na naglašavanju poredbene metode⁸. Oni se temelje na podlozi koju su osobito pripremili G. W. Leibniz (1646-1716) i Ch. S. de Montesquieu (1689-1755) te još i više G. W. F. Hegel (1770-1831) sa svojom evolucionističkom i univerzalno obuhvatnom filozofijom povijesti, a pojavljuju se u ozračju na koji su utjecala prirodnoznanstvena otkrića J. B. A. Lamarcka (1774-1829) i Ch. Darwina (1809-1882) kao i otkrivanje primitivnih naroda na dotada neistraženim prostorima. U posljedičnom razvoju cijelog niza poredbenih istraživanja mjesto su ubrzo našla i pravna istraživanja; u njima se poredbena metoda uzimala kao jedinstvena te se primjenjivala u istraživanju kako suvremenih tako i prošlih pravnih sustava. To su bili začeci tada jedinstvene poredbenopravne discipline koja se postepeno razgranala u dva smjera: u danas snažno razvijenu disciplinu poredbenog prava na jednoj strani i u disciplinu

od pokušaja uvođenja slavenske pravne povijesti na ruska sveučilišta. Međutim, to nastojanje ruskih školskih vlasti - uvjetovano kako slavenofilskim kulturnim i političkim razlozima tako i ruskim državnim interesima (usp. *supra*, bilj. 3) - zbog otpora ruskih znanstvenih krugova nije polučilo rezultate s izuzetkom spomenutog privremenog uspjeha u Odesi i trajnijeg stabiliziranja katedre na ruskom sveučilištu u Varšavi od 1873; stoga su Uredbom o sveučilištima 1884. katedre slavenske pravne povijesti bile ukinute i spojene s katedrom ruske pravne povijesti (osim u Varšavi); ipak, katedre slavenske pravne povijesti bile su osnovane i na više drugih pravnih fakulteta u slavenskim zemljama: tako 1877. u Beogradu, 1899. Pragu (K. Kadlec), 1920. u Ljubljani, 1922. u Subotici (usp. F. Taranovski, *op. cit.*, 170, 182-190; usp. i *infra*, bilj. 86). Valja napomenuti da je Bogišić odbio pozive za preuzimanje pravnopovijesnih katedri i na zagrebačkom, kijevskom, ruskom varšavskom, beogradskom i moskovskom pravnom fakultetu (usp. *Spomenica Valtazara Bogišića*, *op. cit.*, 60-61, 94-97; V. Novak, *op. cit.*, 135 i dr.).

⁷ Bogišić je pri izradi Zakonika od Savignyevih i Puchtinih stavova ponajviše odstupio u pitanju zrelosti nekog naroda odnosno prava za kodifikaciju (usp. *supra*, N. S. Martinović, *op. cit.*, i T. Nikčević, *op. cit.*), Bogišićev rad na Općem imovinskom zakoniku bio je zabilježen u europskoj stručnoj periodici još u vrijeme izrade, a objavljivanje Zakonika zabilježeno je u novinama i časopisima u nizu europskih zemalja. U stručnoj je javnosti Opći imovinski zakonik bio promatran kao rezultat Bogišićevog rada te je bio predmetom razgovora u stručnim pravničkim udruženjima u više europskih zemalja, a od tada do danas je u većoj ili manjoj mjeri bio predmetom u brojnim radovima na više jezika (usp. popis literature u M. Foretić, *op. cit.*, 79-80, *Spomenica Valtazara Bogišiću*, *op. cit.*, 120-123 kao i odgovarajuću građu u Bogišićevoj zbirci - Cavtat, 386 E I 1/7).

⁸ O začecima modernih poredbenopravnih istraživanja u društvenim disciplinama u Francuskoj i Njemačkoj, a osobito o njihovoj pravnopovijesnoj i poredbenopravnoj dimenziji, v. K. C. Allen, *op. cit.*, 20ff., 117-123; J. Constantinesco, *op. cit.*, 737-764; W. Friedmann, *op. cit.*, 162-164ff; H. C. Gutteridge, *Comparative Law*, Cambridge, 1949, 1-22, 27-29; F. Pollock, *The History of Comparative Jurisprudence*, *Journal of Society of Comparative Legislation*, 5(1903), 74-89; F. Taranovski, *op. cit.*, 25-28, 61-64, K. Zweigert-H. Kotz, *Introduction to Comparative Law, Vol. I., The Framework*, Oxford, 1987 (pri. s njemačkog), 8-10, 48-58; K. Zweigert-K. Siehr, *Ihering's Influence on the Development of Comparative Legal Method*, *The American Journal of Comparative Law*, 19, 1971, 2, 215-231.

poredbene pravne povijesti na drugoj strani. Nicanje i razvoj tih disciplina u Francuskoj bili su praćeni razvijenom institucionaliziranom znanstveno-nastavnom podlogom i naglašavanjem poredbene razine istraživanja⁹, za razliku od Njemačke u kojoj su izostanak odgovarajućih institucija i sveučilišne nastave bili nadoknađeni radom značajnog broja predstavnika tog smjera ponajviše okrenutih istraživanju povijesti¹⁰.

Odrzi tih kretanja pojavili su se i u Engleskoj, ali - zahvaljujući posebnosti engleskog pravnog okružja - na znatno autohtoniji način¹¹. Tamo je sir Henry Sumner Maine svojim djelom *Ancient Law* (1861) najavio školu povijesne i poredbene jurisprudencije koja je dobila čvrstu institucionalnu osnovu njegovim imenovanjem na novoosnovanu odgovarajuću katedru u Oxfordu 1869. godine¹². Ta katedra predstavljala je jezgru razvoja poredbene pravne povijesti i poredbenog prava u Engleskoj, a Maine je na njoj imao prilike dodatno uobličiti svoje postavke. Mainea je naslijedio Frederick Pollock, a njega Paul Vinogradoff; zahvaljujući snažnoj znanstvenoj osobnosti ti znameniti engleski pravници činili su jezgru u kojoj su nastavljena istraživanja na osnovici koju je Maine uspostavio. Značenje njihova rada utkano je u temelje razvoja disciplina poredbenog prava i pravne povijesti kao i sociologije prava i daleko prelazi granice Engleske čineći ih nezaobilaznim imenima u svakom pregledu odgovarajuće problematike.

⁹ U Parizu je 1831. na College de France oformljena katedra za opću povijest zakonodavstva, a 1846. na Sorbonni je osnovana katedra za poredbeno kazeno pravo, čemu je slijedilo otvaranje niza posebnih poredbenih katedri i na drugim fakultetima. Poseban poticaj razvoju poredbenopravnih istraživanja dalo je stvaranje Société de la législation comparée u Parizu 1869.

¹⁰ O razvoju poredbenopravnopovijesnih istraživanja u Njemačkoj (osobito o mjestu E. Gansa) te o njihovom utjecaju na hrvatsku pravnopovijesnu misao v. D. Čepulo, *Opća pravna povijest (1874-1933) i udžbenik "Opća povijest prava" (1890-1894): nastanak i metodološka i kulturna usmjerenja*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 42(5-6), 871-888 (1992), te D. Čepulo, *Pravo, povijest i društvo: Opća povijest prava (1868-1874) na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu (1850-1874)*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 43(4), 727-754 (1993), kao i tamo navedenu literaturu.

¹¹ Literaturu o nicanju i razvoju povijesne i poredbene jurisprudencije u Engleskoj v. u sljedećim poglavljima.

¹² Pojam "škola" operativno rabimo u smislu relativno konzistentnog skupa teorijsko-metodoloških stavova koje je zastupala i u istraživanjima primjenjivala skupina znanstvenika u relativno duljem vremenu trajanja i s polučnim utjecajem na stanje i razvoj odgovarajućih disciplina. Držimo da se u tom smislu engleska "povijesna i poredbena jurisprudencija" može identificirati kao "škola". Nismo se upuštali u posebna analitička razmatranja do koje je mjere ona srodna ili udaljena od njemačke pravnopovijesne škole. Ipak, valja napomenuti da je J. Stone Maineov smjer najprije identificirao kao posebnu "školu" paralelnu onoj Savignyevoj, ali je kasnije odstupio od svog stava i obje "škole" tretirao kao posebne smjerove jedinstvene sociološke "povijesne škole"; ipak, i tada je povremeno zadržao naziv "škola" i za Savignyev i Maineov smjer (usp. J. Stone, *op. cit.*, 7, bilj. 2; J. Stone, *Law and the Social Sciences in the Second Half Century*, Minneapolis, 1966, 4, 8). Slično je tome i W. Friedmann, (*op. cit.*, 158-172) kao zasebne "pokrete" "povijesne jurisprudencije" identificirao Savignyevu povijesnu školu te poredbeni i etnološki smjer interpretacija prava. Ipak, za osnovnu svrhu ovog rada ta razlika i nije od presudne važnosti.

Zbog svega iznijetog zanimljivo je, a na prvi pogled i začuđujuće, da su **sva trojica engleskih pravnik** poznavala i koristila rezultate Bogišićevog rada te **da je Bogišić bio u doticaju sa svom trojicom**: s Pollockom ga je vezivalo dugogodišnje blisko poznanstvo i korespondencija, dopisivao se (premda kratkotrajno) s Maineom, a s Vinogradoffom se sreo osobno. Stoga se **preliminarno može govoriti o relativno sustavnom odnosu Bogišića i nosilaca engleske škole povijesne i poredbene jurisprudencije**.

Već izvjesna neočekivanost spomenutog odnosa - dovoljan su razlog jezična i kulturna udaljenost kao i pripadnost relativno suprotstavljenim smjerovima istraživanja - govori o njegovoj intrigantnosti. Zapravo, tematiziranje spomenutog odnosa pokazuje se zanimljivim već i s gledišta osvjetljavanja i vrednovanja rada Baltazara Bogišića jer se taj relativno sustavni doticaj odvijao s ličnostima značajnim za razvoj disciplina pravne povijesti i poredbenog prava u Engleskoj i Europi. Ali, uz tu donekle plauzibilnu argumentaciju odnos Bogišić - Maine, Pollock, Vinogradoff ukazuje se zanimljivim i zbog pripadnosti aktera različitim školama koje su imale važnu ulogu u razvoju društvenih znanosti u 19. i početkom 20. stoljeća. Utoliko osvjetljavanje spomenutog odnosa pridonosi cjelovitijem i plastičnijem motrenju razvoja modernih društvenih znanosti u njihovom formativnom razdoblju. Nadalje, odnos Bogišić - engleski pravnici zanimljiv je i upravo stoga što u njemu sudjeluju kontinentalni pravnik i engleski pravni znanstvenici izrasli odnosno prilagođeni okružju čiju jezgru čini tehnički i pravno-kulturno posve specifični sustav *common law*; stoga se taj doticaj ukazuje kao ilustracija inače otežane komunikacije između dva pravna svijeta¹³. A, u ponešto posebnijem sklopu, prikaz odnosa Bogišića i pravnik s Oxforda, tog značajnog slavističkog središta¹⁴, može se promatrati i kao doprinos poznavanju ukupnih englesko-hrvatskih kulturnih veza, pa čak i kao prinos postojanju englesko-hrvatskih pravnih veza, što je tema za koju mi se čini da - vjerojatno zbog njezine

¹³ Valja primijetiti da je Bogišić u okviru izrade nacrtu crnogorskog Općeg imovinskog zakonika već za ljetnih praznika 1880. boravio šest tjedana u Londonu radi proučavanja *common law*. Međutim, upravo njegovi dojmovi s tog boravka potkrepljuju gornju tvrdnju. Naime, u pismu knezu Nikoli od 21. VII. 1881. Bogišić je najprije obrazložio potrebu putovanja u Englesku mlijenjem da je Crna Gora zemlja vladavine običajnog prava poput Engleske, da bi potom ustvrdio da *common law* (kao i francuski *coutumes*) "nije to što mi navikosmo zvali običajno pravo". No, ustvrdio je i da se *common law* ipak zasniva na "pravom običajnom pravu" i otvara mogućnost istraživanja "mnogih pitanja biologije" te oblika prava i njegovih sveza s drugim pravnim izvorima, a posebice sa zakonima (W. G. Zimmerman, *op. cit.*, 188-89; N. S. Martinović, *op. cit.*, 219).

¹⁴ Naglasak na "pravnicima s Oxforda" nije slučajna. Upravo u doba Maineovog dolaska na Oxford na tom su sveučilištu kao prvom u Engleskoj započela predavanja iz slavistike, a Oxford će postati tradicionalno i snažno središte slavističkih studija (usp. V. Filipović, *Englesko-hrvatske književne veze*, Zagreb, 1972, 172-92). Posve je moguće da je i takvo ozračje utjecalo na prisutnost i prihvaćenost Bogišića. Štoviše, niz koincidencija ukazuje na mogućnost takvog utjecaja okoline na H. S. Mainea (v. *infra*, bilj. 21).

apriorne bizarnosti - uopće nije znanstveno problematizirana¹⁵. Konačno, razlog tematiziranju Bogišića je i u "zaboravu" na nj u hrvatskoj pravno-povijesnoj literaturi¹⁶ unatoč tome što je Baltazar Bogišić ponikao na hrvatskom tlu, a svoja je glavna istraživanja proveo i objavio unutar sklopa hrvatske pravne znanosti s kojom je trajno ostao u doticaju i na čiji je razvoj ostavio traga. Najširi je pak kontekst ovog prikaza utvrđivanje kanala kojima su - makar u ovom slučaju prilično ograničeno - strujile pravne ideje: utjecaji u području prava i pravne znanosti odvijaju se, kao i u svakom duhovnom području, putem ljudi i njihove djelatnosti koji biljeg utiskuju i idejama kojih su nosioci.

Imajući na umu navedene smjernice prikazat ću temeljne odrednice istraživačke pozicije svakog od spomenutih engleskih pravnik, a zatim u tom svjetlu prikazati i njihov odnos s Bogišićem kroz (do sada uglavnom neobrađena) pisma Mainea i Pollocka te kroz mišljenja i stavove iz objavljenih radova sve trojice¹⁷. S obzirom na višeslojnost, zanimljivost, ali i skromnu izdašnost izvora koji su pratili ovaj odnos, nastojat ću u njima sadržane obavijesti prenijeti što potpunije i vjernije. Valja već prethodno napomenuti da i Bogišićeva pisma Maineu i Pollocku (s Vinogradoffom, po svoj prilici, Bogišić nije korespondirao),

¹⁵ I inače su poredbene teme u pravno-povijesnim istraživanjima u nas gotovo potpuno odsutne. To, dakako, nije razlog da se zalažemo za inoviranje tematskog kruga izmišljanjem tema, kako bi na prvi pogled mogao glasiti prigovor u ovom slučaju. Jer, doista, isključimo li jedva postojeće oblike suradnje iz novijih vremena, vjerojatno bi bilo teško naći potvrdu o ozbiljnijem doticaju hrvatskih i engleskih pravnik; već je stupanj prometnih, a osobito jezičkih i kulturnih zapreka do dvadesetog stoljeća gotovo onemogućavao takav doticaj. Ipak, primjera radi, činjenica da su engleske pravno-političke institucije koje su služile kao uzor svim liberalnim pokretima Europe makar i posredno bile poznate u Hrvatskoj u 19. stoljeću (npr. "Anglia docet" kao poklič J. Draškovića 1832, saborske rasprave pri izradi Mažuranićevih reformi, nastavni sadržaji Pravnog fakulteta u Zagrebu...) zasluživala bi pažnju usmjerenu na pitanja o tome na koje se engleske institucije obraćala pažnja u Hrvatskoj, kako se dolazilo do spoznaja o njima i do koje mjere su one bile poznate ili prihvaćene itd. Problematika Bogišićevih doticaja s engleskim pravicima nalazi se na komplementarnoj razini te na svoj način dopunjuje i u pravno-kulturnom smjeru zaokružuje sugerirani fragment englesko-hrvatskih odnosa ujedno pokazujući da ta čudna "konstrukcija" o englesko-hrvatskim pravnim vezama ipak nije tek misaoni eksperiment.

¹⁶ Nemoguće je u bogatoj literaturi koja obrađuje Bogišića (v. popis literature u M. Foretić, *op. cit.*, 79-80) ne uočiti razumljivo snažno izražen interes za Bogišića u crnogorskih te (naizgled manje razumljivo) i srpskih pravnih povjesničara, ali i neopravdljivu malobrojnost radova hrvatskih pravnih povjesničara čime kao da se Bogišić ispušta iz hrvatskog pravno-kulturnog kruga.

¹⁷ Fotokopije Maineovih i Pollockovih pisama te dijela ostale korištene građe dobio sam zahvaljujući ljubaznosti i maru gđe. Stane Perišin, kustosice Bogišićeve zbirke u Cavtatu, koja je spremno odgovarala na sve moje "hrovite" zamolbe iz Zagreba te i sama djelovala kao svojevrsni "field researcher". Bez njezine pomoći i suradnje izrada ovog članka bila bi, u najmanju ruku, znatno otežana. Na ispunjenju "hrovitih" zamolbi zahvalu sam dužan i mr. Jasni Garašić s Pravnog fakulteta u Zagrebu koja je na njih odvojila dio vremena za svog istraživačkog boravka na Institutu Max-Planck za poredbeno pravo u Hamburgu.

biti se, nisu sačuvana¹⁸ te da se Bogišić nije ozbiljnije referirao na radove ni jednoga od trojice.

3. Baltazar Bogišić i Sir Henry Sumner Maine

Henry Sumner Maine (1822-1888)¹⁹ jedna je od onih ličnosti devetnaestog stoljeća koja je svojim djelom te posredno preko svojih sljednika snažno utjecala na uobličavanje moderne pravne misli u Engleskoj i Europi. Taj pravnik, koji je 1854. napustio mjesto profesora civilnog prava u Cambridgeu da bi u londonskim Inns of Court buduće odvjetnike redovitije poučavao rimsko pravo, ubrzo je ispoljio protivljenje vladajućim apovijesnim prirodopravnim te Benthamovim i Austinovim utilitarnim koncepcijama pravnog razvoja. Studiozno bavljenje rimskim pravom u engleskoj sredini koja je jedina gotovo u potpunosti izbjegla recepciju rimskog prava dovelo ga je do nužnosti da - nasuprot von Savignyu i njegovim njemačkim sljedbenicima koji su se bavili "usklađivanjem" pitanja recepcije rimskog prava u sklopu njemačkog Volksgeist - objasni uske sličnosti između institucija common lawa i rimskog prava koje su postojale unatoč razvoju u različitim vremenskim i nacionalnim okružjima. Taj smjer razmišljanja u vremenu u kojem se uvelike tematiziralo Hegelov sustav filozofije povijesti, koji je razvoj ljudskog društva uspostavljao kao evoluciju složenog jedinstva svijeta, te u ozračju u kojem su se zbilja Darwinova otkrića odveo je Mainea traženju osnovnih smjerova pravnog razvoja kao i uobličavanju osnova discipline povijesne jurisprudencije. Tome je pridonio izuzetni uspjeh njegovog djela *Ancient Law* (1861) - jednog od značajnijih u razvoju modernih društvenih znanosti - u kojemu se Maine ponajviše usmjerio na grčke i rimske pravne institucije, ali se često pozivao i na hindusko pravo. Ubrzo je postavljen za pravnog člana Council of India te je postao zaslužan za kodifikaciju indijskog prava. Sedmogodišnje iskustvo na tom mjestu (1862-69) podarilo mu je i neposredni doživljaj onoga čega su bile svjesne generacije imperijalnih britanskih pravnikâ upoznatih s praksom Privy Councila, naime postojanja različitih i sličnih nacionalnih pravnih sustava te mogućnosti međusobne usporedbe i utjecaja. U metodološkom pogledu to mu

¹⁸ Prijateljski je R. J. Crampton, arhivist oxfordskog St. Edmund Hall Collegea kojega sam upoznao u Zagrebu, na moju je zamolbu pregledao Maineovu, Pollockovu i Vinogradoffovu korespondenciju u Bodleian Library u Oxfordu, ali među njima nije našao i Bogišićeva pisma; Christine Butler, arhivistica Corpus Christi Collegea, nije ih pronašla ni na tom collegeu. Obama, a posebno R. J. Cramptonu, zahvaljujem na ljubaznoj pomoći.

¹⁹ Za podatke o H. S. Maineu v. L. Neville Brown, *A Century of Comparative Law in England: 1869-1909*, *The American Journal of Comparative Law*, XIX(1971), 2, 232-254; W. Friedmann, *op. cit.*, 164-170; H. C. Gutteridge, *op. cit.*, 3, 27, 63; E. A. Hoebel, *Maine, Henry Sumner*, D. L. Sills (ed.), *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, New York-London, 1968, vol. IX, 530-532; F. Pollock, *op. cit.*, 74-89; L. Rosen "Introduction", u H. S. Maine, *Ancient Law* (reprint izdanja iz 1864), *The University of Arizona Press*, 1986; J. Stone, *op. cit.*, 119-141; K. Zweigert -H. Kotz, *op. cit.*, 9, 87-88; P. Vinogradoff, *The Teaching of Sir Henry Maine*, u H. A. L. Fisher (ed.), *The Collected Papers of Paul Vinogradoff*, vol. II, Oxford, 1928, 173-189.

je iskustvo dodatno proširilo obzor istraživanja. Suočen s pravom u Indiji Maine je postao njegov vrlo dobar poznavalac (posebice hinduskog prava), a u istraživanjima koja je proveo nakon toga obuhvatio je i bretonsko, germansko, anglo-saksonsko, hebrejsko, slavensko pravo te pokazao snažan interes za živuće pravne starine. Maineova metodološka pozicija kidala je vezu s misticizmom Savignyevog "duha naroda" koji je onemogućavao usporedbu te je u jezgru istraživačkih napora stavljala poredbenopravno-povijesnu potragu za prevlašću određenih tipova institucija ("od statusa prema ugovoru"). Ponikao u tradiciji izučavanja common lawa stvaranog u životnoj sudskoj praksi, Maine je istraživanje pravnih institucija povezivao s razvojem društvene okoline, a naglašavanju važnosti utjecaja društvene sredine pridonio je i široki poredbeni obuhvat. No, vjerojatno je indijsko iskustvo potaklo ovog ponajprije pravnog povjesničara i pravnog sociologa da - paradoksalno - stvori uvjerenje o praktičnoj iskoristljivosti kao glavnom cilju poredbenog istraživanja prava, dok je pravno-povijesnoj razini istraživanja pridavao tek funkcionalno značenje²⁰. Ipak, Maineovim postavljanjem 1869. godine za prvog profesora tada osnovane katedre povijesne i poredbene jurisprudencije na Oxfordu dobit će njegov cjeloviti (poredbeni i povijesni) pristup čvrst institucionalni razvojni okvir; možda će mu snaženje slavističkih studija na Oxfordu upravo u to doba pridodati još jednu nijansu²¹. Unutar odrednica tog pristupa i na istoj katedri na osobit će se način razviti F. Pollock, a zatim i P. Vinogradoff, pa i njihov suvremenik sa Cambridgea F. W. Maitland²². Već će se i stoga Maineovo stupanje na spomenutu katedru spominjati kao značajan datum u razvoju disciplina pravne

²⁰ Poznata je Maineova izreka iz njegova djela *Village Communities* (1871) da je "glavna funkcija poredbene jurisprudencije da posluži zakonodavstvu i praktičnom unapređenju prava". No, već je njegov nasljednik F. Pollock primijetio da je čudno do koje je mjere bio daleko njegov učitelj od toga da i deset godina od izlaska *Ancient Law* uvidi važnost svog djela jer "ako smo išta naučili od sir Henryja Mainea, onda je to da bliska veza između poredbenih i povijesnih istraživanja nije samo prirodna i poželjna već i nužna da bi obje grane djelatnosti bile učinkovito obavljene" (F. Pollock, *op. cit.*, 75).

²¹ Upravo je Oxford i upravo u doba dolaska i rada H. S. Mainea bio začetkom slavistike u Engleskoj: 1870. započela su predavanja, a 1889. i cijeli studij slavistike (usp. V. Filipović, *op. cit.*, 172-92). Štoviše, prvi predavač i jedan od pionira slavistike bio je W. R. Morfill s kojim Bogišić, premda tek kasnije, također dopisivao i na kojeg je također utjecao (usp. T. Maštrović, Bogišićeva korespondencija s W. R. Morfillom, *Zadarska revija*, XXIII (1974), 3-4, 282-285). Čini mi se, stoga, da su to ozračje odnosno Morfill neposredno mogli imati utjecaj na Mainea u upoznavanju s Bogišićevim radom. Valja navesti i podatak da je treći ciklus Morfillovih predavanja održan 1883. govorio o "Political Institutions and Laws of the Slavs" (V. Filipović, *op. cit.*, 173); vjerojatnim mi se čini da je ta predavanja Morfill održao s oslonom na Bogišića čije je rezultate i sam Maine prezentirao nekoliko godina prije tih predavanja (v. infra). Ipak, za postavljanje sigurnih ocjena valjalo bi imati i određenije podatke, a ne tek uočenu koincidenciju.

²² F. W. Maitland (1850-1906) bio je profesor engleskog prava u Cambridgeu 1888-1906, a drži se jednim od najznačajnijih engleskih pravnih znanstvenika uopće. Neki od njegovih brojnih radova iz engleske pravne povijesti (samostalno ili u suautorstvu s F. Pollockom) i danas su nezaobilazna literatura za studij povijesti engleskog prava.

povijesti i poredbenog prava u Engleskoj i Europi²³.

Maineov doticaj s Bogišićem u cijelosti je bio uvjetovan spomenutim njegovim poredbenim interesom za razvoj slavenskih prava. Ona su Mainea zanimala zbog toga što je držao da su zbog relativne izdvojenosti od utjecaja sa strane zadržala institucije za koje je on smatrao da preslikavaju prošlost razvoja pravnih institucija "arijskih" naroda. Dodatni razlog je bio i u tome što je Mainea kao zastupnika "patrijarhalne teorije" posebno zanimao razvoj osnovne društvene jedinice od primitivne rodbinske grupe preko različitih tipova obitelji do moderne države. Stoga je pokazivao poseban interes za patria potestas i institute obiteljskog prava.

Upravo se na tim točkama Maine susreo s Bogišićevim radovima i prije negoli je otpočelo njihovo kratko, ali zanimljivo dopisivanje. Maine se u članku *South Slavonians and Rajpoots* objavljenom u časopisu *Nineteenth Century*, već u prosincu 1877. godine²⁴ obilato poslužio nedugo prije prevedenim rezultatima Bogišićevih istraživanja o zadrugi. Do njih je došao preko njemačkih članaka²⁵ u kojima su bili prevedeni dijelovi Bogišićevih istraživanja iz *Zbornika sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*²⁶ te preko rada F. Demelića u kojem je dan pregled istraživanja²⁷. Maine je u svom članku smjerao na usporedbu srodnih instituta različitih izdanaka arijske rase te je opširno prikazao rezultate Bogišićevih istraživanja pravnih institucija južnoslavenskih zadruga i rezultate istraživanja srodnih instituta indijskog naroda Rajpoota koje je proveo A. Lyall²⁸;

²³ Već je Pollock (*op. cit.*, 86) ustvrdio da se potpuno priznanje nove grane pravne znanosti najbolje može datirati s godinom 1869. kada je osnovano Société de la législation comparée u Parizu, a sir H. S. Maine bio postavljen za prvog profesora povijesne i poredbene jurisprudencije na Oxfordu; L. Neville Brown (*op. cit.*, 232) razdoblje 1869-1918. u razvoju poredbenog prava u Engleskoj naziva "Maineovim razdobljem"; J. Stone govori o snažnom utjecaju koji je povijesni pristup preko Mainea i njegovih sljedbenika imao na englesku pravnu misao (J. Stone, *op. cit.*, 119), a o Maineovom značenju usp. i navode u ostalim jedinicama supra, bilj. 19.

²⁴ H. S. Maine, *South Slavonians and Rajpoots, The Nineteenth Century*, vol. II, No. 10 (December 1877), 796-819. Taj članak je objavljen i na francuskom pod naslovom "De l'organisation juridique de la famille chez les Slaves du Sud et les Rajpoots", *Revue générale de droit* (Paris), 1879.) te u posebnoj brošuri (Paris, 1880).

²⁵ Vjerojatno se radi o dva članka V. Kluna, *Das Gewohnheitsrecht der Sudslaven u: Ausland*, br. 50 i 51 iz 1874.

²⁶ B. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena. Knjiga prva. Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*, Zagreb, 1874.

²⁷ F. Demelić, *Le droit coutumier des Slaves méridionaux d'après les recherches de M. Bogišić*, Paris, 1877. Ta brošura objedinila je Demelićeve članke koji su 1876. izašli u brojevima 4-6 *Revue des législations anciennes et modernes*.

²⁸ Sir Alfred Lyall (1835-1911) bio je pisac i visoki službenik britanske kolonijalne uprave u Indiji s kojim je Pollocka vezivalo blisko poznanstvo i prema kojem je gajio visoko poštovanje. (Usp. M. DeWolfe Howe *ed.*, *The Pollock - Holmes Letters*, Cambridge, 1942, Vol. I - 89, 222; Vol. II - 40, 60, 144, 189,

u oba slučaja Maine je odabrao rezultate istraživača koje je držao vrsnima i pouzdanima²⁹. Svoj interes za istraživanja o pravnim institucijama južnoslavenskih naroda Maine je obrazložio time što je smatrao da je njihov razvoj u islamskom okruženju bio zakočen, ali ne i izmijenjen utjecajima orijentalnih institucija zbog čega su one u suvremenosti reproducirale staro pravo. U tom su mu smislu od posebne važnosti bile kućne zadruge južnih Slavena koje je mogao usporediti sa zajedničkom obitelji i seoskim zajednicama u Indiji. Najveći dio članka i jest opis zadruga među Južnim Slavenima u čemu je svoje stavove Maine u cijelosti zasnovao na rezultatima Bogišićevih istraživanja; izričito se pozvao i na Bogišićevu teorijsku skepsu u pogledu Puchtinog stava o nužnosti rješavanja sukoba pravila zakona i običajnog prava jedinstvenim načinom interpretacije³⁰. Premda ne poznajući cjelokupni Bogišićev rad, Maine je kratko prikazao njegov curriculum vitae (rođenje u Dubrovniku, članstvo u Akademiji u Zagrebu, profesura u Odesi, izrada crnogorskog zakonika), izrazito biranim riječima komentirao je značenje njegovih istraživanja i naglasio Bogišićevu učenost te iskazao žaljenje zbog jezične barijere³¹. Iskrenost Maineova oduševljenja za Bogišića potkrepljuje i činjenica da je članak objavljen već godinu dana nakon izlaska Demelićevih članaka odnosno iste godine kada je objavljena Demelićeva brošura.

Najvjerojatnije je upravo taj članak bio povod Bogišiću da bez uspjeha potraži Mainea za svoga boravka u Londonu³² te ostavi pismo za nj nakon čega je (u rujnu 1880) došlo do njihova kratkog dopisivanja³³. Maine je iz ljetovališta

190, 247.) Pollock je kasnije uvrstio A. Lyalla među ličnosti značajne za razvoj discipline poredbenog prava (usp. F. Pollock, *op. cit.*, 87).

²⁹ H. S. Maine, *op. cit.*, 800, 812.

³⁰ H. S. Maine, *op. cit.*, 811.

³¹ "The law or the custom which regulates these institutions has lately been subjected to a close examination by an eminent man of learning whose writings are still obscured by that unfortunate veil of language which hides Slavonian literature from this generation of Englishmen. The name of Professor Bogitchich is connected with several places with which, now of all times, we should least expect to have literary associations. He is native of Ragusa; his last work is published by the Academy of Sciences at Agram; he is professor in the university of Odessa; and he has codified the laws of Montenegro. The results of his investigations are only known to me through some German translations of passages in them, and through a summary of portion of them by M. Fedor Demelic. Nothing, in my opinion, can exceed their instructiveness." H. S. Maine, *op. cit.*, 800.

³² Vjerojatno se radilo o Bogišićevom studijskom boravku u Londonu poduzetom radi proučavanja common law kao engleskog običajnog prava (v. *supra*, bilj. 13).

³³ Iz prvog pisma koje je Maine Bogišiću uputio 4. rujna 1880. iz belgijskog ljetovališta Spa (Knjižnica Bogišićeve zbirke u Cavtatu, Bogišićeva korespondencija - u nastavku: BK, M, XII/2, 1), u kojem se nalazio sa ženom i sinom na oporavku, proizlazi da je Bogišić prethodno bio potražio Mainea u Londonu te mu je, ne našavši ga, poslao pismo u kojem se referirao na neki Maineov članak na engleskom. Pretpostavljamo da se radilo o gorenavedenom Maineovom članku, to tim prije što je Bogišić u

Spa uputio Bogišiću kurtoazni odgovor u kojem je iznio vrlo visoko mišljenje o Bogišićevim istraživanjima te izrazio želju da ga upozna³⁴ i žaljenje što ga zbog obzira prema zdravlju supruge i sina neće moći posjetiti, ostavljajući za to mogućnost prilikom povratka u Englesku. Taj prvi doticaj bio je na engleskom jeziku s Maineove strane, a na francuskom s Bogišićeve, kako će biti i u nastavku³⁵.

Sljedeće je pismo iz Londona uputio Maine već 11. listopada iste godine³⁶ ispričavajući se što nije mogao proći kroz Pariz. Maineov osnovni motiv za javljanje bio je ovoga puta posve određeni znanstveni interes koji je i sada bio praćen izrazima visokog poštovanja prema Bogišiću³⁷. Ispričavajući se što je zbog neznanja slavenskih jezika ograničen na Bogišićeve radove objavljene na francuskom i njemačkom, Maine je tražio odgovore na više pitanja iz područja statusnog, obiteljskog i nasljednog prava. Osnovni njegov interes sadržan u pitanjima smjerao je, čini se, na poredbu i posredno otkrivanje najstarijih instituta koji se tiču odnosa unutar obiteljske zajednice, a osobito onih koji su jače isprepleteni s obilježjima vlasti. Najveće zanimanje pokazao je za patria potestas, i to osobito za to potvrđuje li Bogišićeva istraživanja postavku o snažnoj i apsolutnoj vlasti oca ili djeda u obitelji Sjevernih i Južnih Slavena, o čemu je Maine načuo; iz tog sklopa zanimala ga je i točnost tvrdnje da u južnoslavenskoj obitelji najstariji član upravlja domaćinstvom i onda kada obitelji žive razdvojeno te ostaje li patria potestas i u slučajevima kada više obitelji živi u zajednici ili je ta pak vlast apsorbirana vlašću vođe zajednice. Iz nasljednopravne problematike također ga je zanimalo pitanje o oblicima rasporeda moći, tako: pripada li u slučajevima kada otac i majka umru bez sinova bilo koji dio nasljedstva djeci kćeri, sestara ili drugoj ženskoj rodbini, a htio je i dodatno provjeriti Bogišićevu tvrdnju o tome da je žena osprkrbljena mirazom te da ni ona ni njezini potomci

autobiografskim skicama koje su prethodile njegovoj *Autobiografiji* u časopisu *Dubrovnik* pa i drugdje taj članak posebno izdvajao (usp. *Spomenica Baltazara Bogišića*, op. cit., 48, 108, te članak *O obradi običajnog prava u: Pravni članci i rasprave*, Beograd, 1927, 57, bilj. 9).

³⁴ "There are few persons in whose enquiries and results I feel a livelier intellect than in yours, and it would give me very sincere pleasure to make your personal acquaintance", BK, op. cit.

³⁵ Maine na kraju ovog pisma posebno obrazlaže da odgovara Bogišiću na engleskom (vjerojatno je to obrazloženje bilo potrebno stoga što mu se Bogišić nije obratio na tom jeziku) zato što se Bogišić referirao na njegov članak napisan na engleskom. Da je korespondencija tekla na francuskom s Bogišićeve i engleskom s Maineove strane, vidljivo je iz sljedećeg Maineovog pisma (v. infra) u kojem se on opet ispričava što odgovara na engleskom i moli Bogišića da to razumije jer da tek tako može biti posve siguran u preciznost svojih pitanja; no, ujedno moli Bogišića da mu i dalje piše na francuskom jer ne može razumjeti Bogišićev jezik. Konačno, u posljednjem pismu (v. dalje) Maine zahvaljuje Bogišiću što mu je dozvolio da mu se obraća na engleskom.

³⁶ BK, M, XII/2, 2.

³⁷ "I have again missed an opportunity of seeing and conversing with a scholar in whose researches I am so deeply interested", BK, op. cit.

nemaju udjela u nasljedstvu. Ta je tema Mainea - prema vlastitim navodima - posebno zanimala jer je upućivala na jaku sličnost slavenske obitelji i stare rimske (agnatske) obitelji; stoga je bilo razumljivo i njegovo pitanje o uvođenju djece u slavensku obitelj izvana bilo adopcijom ili sličnim postupkom.

Bogišić je očito vrlo brzo odgovorio na Maineova pitanja, i to po svojoj prilici odgovorima koji su upućivali na slabije izraženu patria potestas u Južnih Slavena negoli je to Maine, možda, očekivao, kao što se vidi iz sljedećeg Maineova pisma već od 22. listopada 1880.³⁸ U pismu je Maine zahvalio Bogišiću na obavijestima koja su mu pomogla da razriješi neke svoje ozbiljne dvojbe te je pojasnio interes za njegova istraživanja nastojanjem da pribavi što više obavještenja o snažnoj sličnosti za koju mu se činilo da postoji između južnoslavenskog i hinduskog prava kojim se posebno bavio. Očito je Bogišić Maineu dao informacije o potestas parentium jer Maine napominje da nalazi sličnosti tog instituta s patria potestas u Hindusa i unatoč tome što je potonji po strogosti blizak patria potestas Rimljana. Tako je Maine upozorio da je počesto majka najmoćnija osoba u domaćinstvu te da u nekim područjima Indije u slučaju smrti muža ima za života pravo korištenja obiteljske imovine. U prilog tome naveo je i ograničenje očeve vlasti u nekim krajevima Indije zahtjevom za pristankom sinova pri podjeli ili otuđenju obiteljske imovine te spomenuo čak i mogućnost njegova smjenjivanja zbog nesposobnosti. Maine je upozorio i na postojanje drugih sličnosti indijskih i južnoslavenskih instituta, npr. muž kćeri jedinice dolazi živjeti u domaćinstvo s njezinim ocem i majkom. Tu lapidarnu argumentaciju Maine je završio iznoseći pretpostavku da je u većini starih društava patria potestas bila manje stroga negoli se to obično misli te da njena strogost među Rimljanima i Hindusima dolazi odatle što je bila definirana izricanjem prava "u neko naročito rano vrijeme kada je zakonodavac posvetio svoju pažnju nekim širim obilježjima"³⁹.

Ta tri pisma razmijenjena u kratkom vremenu očito predstavljaju ad hoc znanstveni diskurs, ali i pokazuju da je Maine poznao Bogišićevo djelo te potvrđuju iskreno Maineovo poštovanje prema njemu. Kratkotrajnost i prigodimična priroda korespondencije daje naslutiti da se Bogišić i Maine nisu osobno nikada sreli. Ad hoc karakter prepiske vjerojatno daje i objašnjenje zašto ni jedan ni drugi nisu raspravljali o problemima kodifikacije unatoč tome što je Maine bio poznat i po kodifikatorskom radu u Indiji, a prvo čitanje Bogišićeva nacrtu Općeg imovinskog zakonika pred Državnim savjetom Crne Gore započelo je već od lipnja 1880. godine.

Zanimljivo je, međutim, da je dopisivanje s Bogišićem doista poslužilo Maineu za formulaciju nekih njegovih stavova, što se i moglo naslutiti iz Maineovih obrazloženja upita koje je postavio u korespondenciji s Bogišićem. Uočljiv je utjecaj tog dopisivanja na Maineov prikaz istočnoeuropske kućne

³⁸ BK, M, XII/2, 3.

³⁹ BK, op. cit.

zadruga u drugom važnom Maineovom djelu, *Early Law and Custom*, objavljenom 1883. godine⁴⁰. U tom djelu Maine se u poglavlju *Theories of Primitive Society* vratio na ciljeve postavljene u *Ancient Law* te ukazao da ih je ostvarivao na način na koji je to 1861. bilo moguće s obzirom na to da je bio lišen ozbiljnih i temeljitih istraživanja na kojima bi zasnovao svoje stavove; no sada napominje da se od tada stanje izmijenilo te da je moguće dati i dopunjeniju sliku. Pri nabravanju istraživanja prava pojedinih naroda i autora na čija se djela mogao osloniti Maine odmah nakon naglašavanja važnosti hinduskoḡ prava upozorava na važnost slavenskog prava i običaja te utvrđuje da mu je ono 1861. bilo poznato uglavnom kroz Haxthausenove radove, no da ono sada postaje "a more trustworthy subject of study through the labours of Prof. Bogišić"⁴¹. Kasnije u istom poglavlju Maine u sažetom obliku ponavlja dio sadržaja iz članka *South Slavonians and Rajpoot* kao i već navedeni opis Bogišićeve karijere i izraze poštovanja koje mu je podijelio u tom članku. Međutim, neki stavovi iz toga članka su izmijenjeni; očito je da se radilo o utjecaju korespondencije s Bogišićem jer Maine u posebnoj bilješci i izričito napominje kako je iz dopisivanja s Bogišićem doznao da je vlast oca snažnija u Rusa negoli među Južnim Slavenima te da je među potonjima snažnija na obali negoli u unutrašnjosti; nadalje da u nekim krajevima sin prestaje biti podvrgnut očevoj vlasti ženidbom, ali da to uključuje i isključenje iz očeva ognjišta što je, prema Maineu, najraniji oblik rimske emancipacije⁴². Tako je očigledno da je kratko Maineovo i Bogišićevo dopisivanje bilo plodotvorno i da je dobilo svoje iskaze u knjizi *Early Law and Custom*. A kako ta knjiga iznosi sadržaj odabranih Maineovih predavanja na Oxfordu, valja pretpostaviti da je sadržaj Bogišićevih istraživanja Maine predstavio i svojim studentima.

Konačno, valja napomenuti i da su Maineova djela, dakako, bila poznata Bogišiću te se nalaze i u Bogišićevoj biblioteci⁴³, a i sam je Bogišić isticao da se Maine koristio njegovim radom pri izradi svog članka⁴⁴. No, u znanstvenom radu Bogišić se na Mainea pozivao tek usputno u polemikama s J. J. Hanelom⁴⁵

⁴⁰ H. S. Maine, *Early Law and Custom. Chiefly Selected from Lectures Delivered at Oxford* (reprint izdanja Delhi 1883), New Delhi, 1985.

⁴¹ H. S. Maine, *op. cit.*, 194.

⁴² H. S. Maine, *op. cit.*, 244, bilj. 2.

⁴³ U katalogu Bogišićeve zbirke navedeni su naslovi H. S. Mainea, *Ancient Law*, London, 1880; *Etudes sur l'ancien droit et la coutume primitives*, Paris, 1884; *Etudes sur l'histoire des institutions primitive*, Paris, 1880; *Etudes sur l'histoire de droit*, Paris, 1899.

⁴⁴ Usp. Bogišićevu autobiografiju u: *Spomenica Baltazaru Bogišiću*, *op. cit.*, 108.

⁴⁵ Bogišić je na više Hanelovih zamjerki odgovorio 1877. napisom u splitskom *Pravu*, br. 50, koji je objavljen i kao posebni otisak. Odgovarajući na zamjerku o svrsishodnosti istraživanja sadašnjeg stanja pravnih običaja te njihovog premještanja u prošlost, Bogišić se retorički pita zar Hanel nije čitao Mainea,

i F. Leontovičem⁴⁶. Čini se da se Bogišić, daleko najviše usmjeren na istraživanje slavenskih prava, zapravo i nije koristio rezultatima Maineovih istraživanja. O eventualnom bi se pak utjecaju Maineovog metodoloḡkog pristupa možda moglo govoriti u sklopu Bogišićeva uvaḡavanja poredbenog pristupa kao i u izraženoj socioloḡskoj impostaciji njegova rada.

3. Baltazar Bogišić i Sir Frederick Pollock

Posve je drugačije prirode bilo dopisivanje i odnos B. Bogišića sa sir F. Pollockom. Radilo se o dugotrajnoj, prijateljski intoniranoj prepisci koja je pratila osobno poznanstvo i povremene susrete. Znanstveni interes u pismima je bio skromnije iskazan, ali je F. Pollock marno pratio rezultate istraživanja B. Bogišića u radovima na francuskom i njemačkom jeziku te objavljivao obavijesti ili kraće rasprave o njima. Pri tome je prvenstveno pokazivao interes za pozitivnopravni i poredbenopravni pristup pitanjima oko crnogorskog Općeg imovinskog zakonika.

Valja reći da je F. Pollock (1845-1937)⁴⁷, nasljednik H. S. Mainea na katedri poredbene jurisprudencije u Oxfordu (1883-1903), preuzeo Maineov senzibilitet za povijesnu i za poredbenu dimenziju. No, u jezgri Pollockova rada stajala je okrenutost istraživanju engleskog prava te snažniji interes za pravne pojave, čime je on donekle odstupio od Maineovog širokog interesa u traženju osnovnih smjerova razvoja prava i od njegova izraženijeg socioloḡskog pristupa. Vjerojatno je to bila posljedica Pollockova prethodnog rada u odvjetništvu (1871-1883) kao i šezdesetogodišnjeg prijateljstva s O. W. Holmesom, sucem američkog Vrhovnog suda⁴⁸. No, i Pollock je u osnovi zadržao složeno razmatranje pravnih pojava koje je povezivao s društvenim okruḡjem. Takav pristup istraživanju urodio je time da je Pollock na području engleske pravne povijesti - samostalno ili u suradnji s F. W. Maitlandom - ostavio djela koja su zadugo zadržala nezaobilazno

Lubbocka, Taylora te ukazuje i na važnost istraživanja o juḡnoslavenskoj zadrugi i ruskoj općini (usp. Na 'Ocjenu' Zbornika sadašnjih pravnih običaja u juḡnih Slovena, *Spljet*, 1877, 29).

⁴⁶ Bogišić je na Hanelov prijevod Leontovičevog članka, u kojem mu je upućeno više zamjerki, odgovorio u članku. Nekoliko riječi prigodom najnovijega članka g. H. o Zborniku pravnih običaja, *Pravo* (Split), br. 72. 1879. Neposredno je Bogišić odgovorio Leontoviču u članku: Po navodu staty g. Leontoviča: Zametki o razrabortke obyčnago prava, *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvješćenija*, Moskva, 1880, a isti tekst objavljen je i pod nazivom: O obradi obyčajnoga prava, u: V. Bogišić, *Pravni članci i rasprave*, Beograd, 1927, 51-96. U njemu Bogišić navodi Maineov rad o pravu juḡnih Slavena i Rajpoota među onima koji su prihvatili rezultate iz *Zbornika sadašnjih običaja* (V. Bogišić, *op. cit.*, str. 81, bilj. 9), dok na Leontovičevu zamjerku o iznošenju građe koja je faktičkog, a ne pravnog značaja odgovara retoričkim pitanjem o tome da li bi u tom slučaju imali smisla radovi poput Mainea, Lubbocka, Taylora, Mac Lennana itd. (V. Bogišić, *op. cit.*, 30).

⁴⁷ Osnovne podatke č. u predgovoru J. Pollocka u: M. DeWolfe Howe, *op. cit.*, Vol. I; L. Neville Brown, *op. cit.*, 235; H. C. Gutteridge, *op. cit.*, 27-28, 73; K. Zweigert-H. Kotz, *op. cit.*, 57-58.

⁴⁸ Pollock je poznat i po tom dugogodišnjem prijateljstvu koje je pratila i sustavno vođena korespondencija (v. M. DeWolfe Howe, *op. cit.*, Vol. I-II).

značenje te i danas imaju svoju vrijednost⁴⁹. Unatoč tome što je njegov glavni doprinos ležao na području pravno-povijesnih istraživanja, Pollock je pravnu povijest i poredbeno pravo držao identičnim disciplinama odnosno "zamjenjivim pojmovima". Stoga je uvelike radio na unapređenju stanja istraživanja i izgradnji institucija na području poredbenog prava, u čijem mu razvoju također pripada jedno od središnjih mjesta. Obje dimenzije njegova rada bile su vidljive u dugogodišnjoj djelatnosti u časopisu *The Law Quarterly Review*, kojeg je bio jedan od utemeljitelja i prvi urednik (1884-1919); Pollock je bio znamenit i po uređivačkoj djelatnosti tog značajnog časopisa i po tome što je u njemu objavio niz članaka i notica o problemima poredbenog prava i pravne povijesti.

Te odrednice dijelom su odredile doticaj Pollock - Bogišić. Nejasno je kako su se oni upoznali, no sigurno je da je njihovo poznanstvo započelo prije 1884. godine⁵⁰, o čemu svjedoči Pollockova novogodišnja čestitka Bogišiću od 1. siječnja 1884.⁵¹ U njoj je Pollock odgovorio na vijest da je Bogišić u Parizu i da se raspitivao za nj⁵², a prisni ton pisma odaje i prijateljski odnos njih dvojice⁵³.

Između tog i sljedećeg kontakta objavljen je u prvom broju novopokrenutog *Law Quarterly Review* (siječanj 1885) kraći prikaz Bogišićeve studije *De la forme dite "Inokosna" de la famille rurale chez les Serbes et les Croates* (Paris 1884)⁵⁴, a primjerak tog časopisa Pollock je (vjerojatno) uputio Bogišiću s naznakom "With the Editors Compliments"⁵⁵. Prikaz - koji je objavljen kao nepotpisani prilog, ali

⁴⁹ Od osobite je važnosti *History of English Law Before the Time of Edward I. I-II* (1895) koje je Pollock napisao uz F. W. Maitlanda, ali su se zadugo u upotrebi zadržala i njegova djela *Principles of Contract* (1876), *Digest of Law of Partnership* (1877), *The Law of Torts* (1887).

⁵⁰ Pollock se u svom pismu M. Pohl-Bogišić (v. infra) nakon smrti B. Bogišića prisjeća da je njihovo prijateljstvo započelo negdje prije 1885. Dalje navedeno Pollockovo pismo od 1. siječnja 1884. i njegov prijateljski ton svjedoči da su se njih dvojica, najvjerojatnije osobno, upoznali i prije toga. Možda je to bilo već prilikom Bogišićevog istraživačkog boravka u Londonu 1880. (usp. supra, bilj. 13)?

⁵¹ BK, P, V/4, 2.

⁵² Pismo je pisano na ćirilici i na srpskom jeziku pa se može pretpostaviti da ga je za Pollocka pisao "gosp. Hristić" za kojeg se u pismu i navodi da je donio vijesti o Bogišiću.

⁵³ Pollock tako obavještava Bogišića da se vratio u Englesku jer mu je u Engleskoj lakše zaraditi za "živovanje" (čime vjerojatno aludira na postavljenje za profesora common lawa na Inns of Court - usp. M. DeWolfe Howe, op. cit., Vol. I, 32, bilj. 3), ali da će i dalje dolaziti u Pariz, te se raspituje za Bogišićevo stanje ("Kako ste mi vi? Smem se kladiti da ste sve bolji i bolji junak. Ako će, ako - to vam i žele svi iskreni prijatelji i poštovači."). BK, op. cit.

⁵⁴ *De la forme dite 'Inokosna' de la famille rurale chez les Serbes et les Croates*. Par V. Bogišić. Paris, 1884; *Law Quarterly Review*, No. 1, January 1885, 118.

⁵⁵ Spomenuti primjerak nalazi se u Bogišićevoj knjižnici u Cavtatu.

se može pretpostaviti da mu je autor Pollock⁵⁶ - sadrži pregled spomenutog Bogišićevog rada koji je popraćen s nekoliko usporedbi sa zapadnim pravima. Autor je posebno naglasio razlikovna obilježja u južnoslavenskoj zadruzi, tako da je u njoj nepoznato nasljeđivanje onako kako je poznato na zapadu i u rimskom pravu, dok je "gradsku obitelj" usporedio s rimskom ili zapadnoeuropskom obitelji, za razliku od zadruge koja da je sličnija zajedničkoj obitelji iz hinduskog prava. Karakteristično je da je Pollock kao svrhu Bogišićeve studije naveo da je to pouka vladacima da ne počine one greške koje su unatoč najboljim namjerama počinili britanski zakonodavci i useljenički službenici u Indiji - očito je koliko je Pollocku u ishodištu interesa stajalo englesko pravo i britanski pravni sustav, što će doći do izražaja i u daljim prikazima i osvrtima na Bogišićeve radove.

Može se pretpostaviti da je i ta tema bila predmet razgovora na druženju u domu Pollockovih gdje je F. Pollock pozvao Bogišića prilikom njegova boravka u Londonu početkom svibnja 1885⁵⁷; Pollock je tada Bogišića ujedno pozvao i da ga posjeti na njegovom collegeu (Corpus Christi) te da prisustvuje sastanku Law Cluba. Do sličnog susreta je, vjerojatno, došlo i kasnije u Parizu prilikom jednog ljetnog Pollockova boravka u tom gradu⁵⁸.

U međuvremenu je Bogišić završio rad na Općem imovinskom zakoniku koji je u Crnoj Gori u posebnoj svečanosti proglašen 25. travnja 1888. godine. Taj je događaj izazvao zamjetnu pažnju u europskoj javnosti, a o tome je, među inima, svoju javnost obavijestio i engleski tisak⁵⁹. Englesku će znanstvenu

⁵⁶ Tu konstataciju vezujemo uz činjenicu da je Pollock u tom prvom broju, kao i u kasnijim brojevima, objavio cijeli niz kraćih prikaza i notica koje je potpisao inicijalima, dok kraći prinosi u nastavku nisu bili potpisani. Ipak, čak i da Pollock nije autor gorenavedene notice - što je malo vjerojatno, ostaje činjenica da ju je on uvrstio u prvi broj časopisa koji je netom pokrenuo i uređivao.

⁵⁷ Pollock je Bogišića pozvao na večeru. Pollockovo pismo od 3. svibnja 1885; BK, P, V/4, 3.

⁵⁸ BK, P, V/4, 11. Pollock je jednim pismom iz Pariza otpisanim 22. kolovoza pozvao Bogišića na večeru s njim i sa suprugom. Iz štamblja nije bilo moguće ustanoviti koje je to godine bilo, a arhivski broj ne predstavlja relevantnu evidenciju u tom smislu. Daticiju nije bilo moguće odrediti ni temeljem Pollockove prepiske s Holmesom, jer se u njoj ne spominje putovanje po Francuskoj u kolovozu (usp. M. DeWolfe Holland, op. cit.).

⁵⁹ U kratkoj notici u broju od 9. svibnja 1888. *The Times* izdvaja iznimno svečanu formu proglašenja te zahvalnost ruskom caru Alexandru II. i Alexandru III. kojima je pridano značaj zaštitnika Slavena kao i slavljenje Bogišića, dok dopisnik pariškog *Galignani Messenger* na engleskom jeziku u broju od 11. svibnja 1888. u bilješci dopisnika iz Beča konstatira veliku pažnju koju su bečke novine pridale panslavistički intoniranom govoru Nikoie I. Godinu dana nakon proglašenja Zakonika londonski *The Academy* u broju 879. od 9. ožujka 1889. donosi kraći prikaz Bogišićeve *Quelques mots sur les principes et la Methode suivis dans la Codification du Droit Civil du Montenegro. Lettre à un Ami*. Paris, 1888. I. Pavlovitcha. Autor hvali formalnu i sadržajnu izvornost Zakonika po kojem je on jedinstven u Europi te izdvaja nekoliko Bogišićevih metodoloških postavki. Izražava žaljenje što Zakonik nije dostupan zapadnim čitaocima, a za Bogišića navodi da je Srbin po rođenju, da je rođen u Dubrovniku, a školovan u Austriji, Njemačkoj i Francuskoj, da je profesor u Odesi i član Institut de France te da je u Engleskoj poznat preko radova H. S. Mainea koji ga je često citirao prilikom objašnjavanja južnoslavenskih pravnih institucija. Izresci iz tih časopisa nalaze se u Bogišićevoj ostavštini u Bogišićevoj biblioteci - Cavtat 386 E I 1/7.

javnost pak o tom zakoniku, ali i o Bogišićevom radu, u više napisa i dulje vrijeme obavještavati Pollockov *Law Quarterly Review*. Taj časopis u nekoliko će sljedećih godina - uz jedan opsežniji prinos H. A. D. Philipsa, upravnog službenika u Bengalu koji je prikazao Opći imovinski građanski zakonik s motrišta engleskog pravnika te uzimajući u obzir potrebe i mogućnosti kodifikacije građanskog prava u Indiji⁶⁰ - donijeti nekoliko kraćih Pollockovih prinosa na tu temu. Tako je u jednoj notici koja se pojavila već u broju od srpnja 1888. godine⁶¹ Pollock⁶² reagirao na pogrešnu tvrdnju u "skoro objavljenom knjizi o Crnoj Gori" o tome da je "crnogorski erudit Bogišić" više godina zaokupljen radom na crnogorskom zakoniku koji još nije gotov. Autor notice je utvrdio da Bogišić nije Crnogorac, a da je Građanski zakonik Crne Gore već i proglašen i objavljen te da se nada da će dati osvrt na nj čim bude dostupan francuski prijevod. Uputno je napomenuo da oni koji su zabrinuti zbog kodifikacije hinduskog ili muslimanskog prava u Indiji trebaju posebno primijetiti da je Bogišić namjerno odustao od kodifikacije južnoslavenskih običaja koji reguliraju unutarnje upravljanje i gospodarenje u crnogorskoj obitelji.

Pollockov interes za Bogišićev rad na Općem imovinskom zakoniku pokazuje i prikaz triju publikacija koje su stajale u vezi s Bogišićevom kodifikacijom crnogorskog imovinskog prava (crnogorski Zakonik, komentar Zakonika P. Darestea i kraća Bogišićeva popratna brošura). Pollock je taj prikaz objavio u *Law Quarterly Review* od listopada 1888, očito vrlo brzo nakon pojave

⁶⁰ H. A. D. Philips, *The Code of Property of Montenegro*, *Law Quarterly Review*, No. XLIX, January 1897, 70 - 84. Uz taj članak stoji napomena da je francuski prijevod Općeg imovinskog zakonika objavilo Ministarstvo pravde u Parizu te da ga se lako može nabaviti. Autor u članku naznačuje da je crnogorsko pravo, poput common law i nekih drugih prava, ostalo izvan utjecaja rimskih pravnih tradicija. Potom izlaže metodu i glavna obilježja Zakonika svraćajući pažnju na to da njime nisu obuhvaćeni obiteljskopравни i nasljednopravni odnosi kao i na činjenicu da su običaji izričito proglašeni supsidijarnim pravnim izvorom. Dalje autor prikazuje pojedine odredbe te ih komentira poglavito ih uspoređujući s pravom u Bengalu i Indiji pa i sugerirajući da neke od tih odredbi budu preuzete u indijsko pravo. Posebnu pažnju posvećuje posljednjem poglavlju Zakonika u kojem su dana objašnjenja, definicije i dodatne odredbe naglašavajući kako je i to razlika prema drugim sličnim kontinentalnoeuropskim zakonskim aktima koji s takvim poglavljima započinju, a ne završavaju; svoje zadovoljstvo prakticističkim obilježjima i induktivnom metodom uobličavanja zakonika autor pokazuje opširnijim navođenjem poslovice iz tog dijela. Philips ukazuje da je Zakonik neobičan i po tome što nije rezultat rada pravničke komisije, već je rezultat "remarkable intelligence and energy of a single man", a članak zaključuje napomenom da će komisija za izradu građanskog zakonika Indije - bude li ikada imenovana - moći dobiti mnogo korisnih poučaka i građe iz Općeg imovinskog građanskog zakonika.

⁶¹ Nepotpisana notica u *Law Quarterly Review*, vol. IX, July 1888, No. XV, 372.

⁶² Zaključak o tome da je Pollock autor gorespomenute nepotpisane notice temeljimo kako na tome da je Pollock za svog urednikovanja pisao veći dio prikaza i notica u *Law Quarterly Review*, od kojih kraće nije potpisivao, tako i na tome da se na sadržaj te notice Pollock pozvao u inicijalima potpisanom prikazu u sljedećem broju (usp. infra, bilj. 62), no još i prije da je sadržaj notice takav da je očito da se radi o nekom tko je dobro poznao Bogišića.

spomenutih publikacija⁶³. U prikazu je Pollock sažeto izložio strukturu Općeg imovinskog zakonika napominjući da mu je zbog jezične barijere ostao nepoznat njegov puni tekst, ali da se oslonio na objašnjenja koja je dobio od samog autora. U nastojanju da izvuče određene pouke za englesko pravo, Pollock je načinio nekoliko ekskursa uspoređujući Zakonik i englesku pravnu praksu, dok je u poredbenopravnopovijesnom duhu dao zanimljivu napomenu da bi poznavanje instituta supone i sprege možda moglo pripomoći boljem upoznavanju Engleske iz razdoblja *Doomesday Book*. Pollock je posebno upozorio na to da je Bogišić odustao od kodifikacije običaja koji se odnose na unutarnje uređenje južnoslavenske obitelji odnosno kućne zadruge, ali da se ta zajednica prema van pojavljuje kao pravna osoba te da je posebno brižljivo uređena razlika između zajedničke i posebne imovine članova. Nastavljajući na tu konstataciju upozorio je na sličnost između korporativne i individualne odgovornosti za protupravna činjenja članova zadruge te odgovornosti gospodara za djela slugu u common law, dok je ograničenja u stjecanju vlasničkih prava nad zemljom usporedio s pravilom *de migrantibus*, a javna operećenja na zemlju sa srednjovjekovnim engleskim *servitia*. Posebnu pažnju Pollock je posvetio posljednjem, šestom poglavlju Zakonika, koje se odnosi na tumačenja, definicije i dopune, ukazujući na visoku mjeru samostalnosti koju je Bogišić u njemu pokazao. Pollock je posebno napomenuo da je Bogišić u poglavlju o pravnoj osobnosti vjerojatno prvi put u aktualnom zakonodavstvu primijenio teoriju koju je razvio profesor Holland⁶⁴ te - "što god kontinentalni pravnik mislio o tom poglavlju" - da je sadržaj posljednjeg poglavlja većim dijelom, ako ne i u cijelosti, potvrđen iskustvom i praksom *Counsel's Office* engleskog parlamenta. Premda, očito tek površno upoznat i sa zakonikom i s pravnim sustavom Crne Gore, Pollock je izrazio nadu da crnogorski sudovi (aludirajući na probleme u engleskom sudstvu) neće biti upetljani u rafiniranosti oko "pomiješanosti činjenica i prava", a na koncu je u šaljivom tonu primijetio kako nema odredbi o stečaju želeći stanovništvu Crne Gore da još dugo čeka na takav zakon.

Bogišić i Pollock su vjerojatno imali prilike razgovarati o Općem imovinskom zakoniku, ako ne prije, onda prilikom Pollockova boravka u Parizu, na koji upućuje pismo Bogišiću iz Pariza od 3. listopada 1892⁶⁵. U njemu se

⁶³ (F. P.) *The Montenegrin Code of Law of Property*. Tsetinje. 1888. Paris; *Le nouveau code civil du Montenegro*. Par R. Dareste. Paris. 1888; *Quelques mots sur les principes et la methode suivis dans la codification du droit civil au Montenegro*. Par V. Bogišić. Paris. 1888, *Law Quarterly Review*, vol. III, (October 1888), No. XVI, 465 - 466. F. P. su bili inicijali koji su pripadali Fredericu Pollocku (usp. *The Law Quarterly Review. Index to Volumes 1-90*, London, 1975, XIII). Pollock je cijeli niz svojih radova potpisao inicijalima kako je i bio običaj u to doba.

⁶⁴ Vjerojatno se radi o sir Thomasu Erskinen Hollandu (1835-1920), poznatom profesorom međunarodnog prava i diplomacije na Oxfordu (1874-1910), koji je također sudjelovao pri ustanovljavanju *Law Quarterly Review*.

⁶⁵ BK, P, V/4, 5. Pismo je pisano na memorandum-papiru hotela Chatham u Parizu, a Pollock se u njemu raspituje je li Bogišić u Parizu.

Pollock - koji je u Pariz pristigao nekoliko dana prije sa suprugom i kćerkom - raspituje je li Bogišić u Parizu te izražava žaljenje zbog Renanove smrti⁶⁶ napominjući da se i sam upravo vraća s pogreba starog prijatelja obitelji. Pollock je, u ponešto potcjenjivačkom tonu, usputno kritizirao koncepciju "Volksfriede", "Volkstrenne" i "ostalih 'Volks-' u njemačkih autora navodeći da je to za anglo-saksonsko pravo "la fantasie pure". Čini se da ta kritika ipak nije bila mišljena i kao poruka Bogišiću koji je u osnovi stajao na pozicijama von Savignya.

U prilog zaključku o visokom Pollockovom mišljenju o Bogišiću ide i sljedeća, nepotpisana, ali vjerojatno opet Pollockova, notica u *Law Quarterly Review* iz 1893. godine⁶⁷. U njoj autor napominje da je prije nekoliko godina u istom časopisu dan djelomični osvrt na crnogorski Zakonik, rad B. Bogišića, koji je po nekim aspektima najmoderniji zakonik suvremenog doba. Ta, u svakom slučaju, pretjerana ocjena vjerojatno se odnosi na metodologiju izrade zakonika koji je sankcionirao tradicionalne pravne običaje. U toj lapidarnoj vijesti napominje se da se pojavio cjelovit francuski prijevod Zakonika u izdanju francuskog Ministarstva pravde i da je već na prvi pogled očita njegova zanimljivost. U tom optimističkom raspoloženju prema Bogišiću i okupiran svojim istodobnim interesom za englesko pravo i za poredbu prava, Pollock čak dolazi do toga da uspoređuje Bogišića i Bractona napominjući da se u pogledu posjeda Bogišić otvoreno usudio učiniti ono što se Bracton zamalo usudio učiniti šest stoljeća prije, to jest proglasiti da nekoliko osoba istodobno mogu istu stvar posjedovati i zasebno, u skladu s njihovim odgovarajućim ograničenim interesima.

Teško je vjerovati da nakon tog prikaza 1893. Bogišić i Pollock dulje vrijeme nisu kontaktirali, no zabilježenih doticaja nema sve do Pollockova pisma od 2. studenoga 1904. godine,⁶⁸ koje pak intonacijom potvrđuje da je doticaj postojao. U pismu je Pollock obavijestio Bogišića da mu šalje ("au codificateur qui a su ne pas briser avec l'histoire") mali svezak s predavanjima koje je održao za gostovanja u Americi u prethodnoj godini⁶⁹. Pollock napominje da je njegov cilj bio vrednovati kontinuitet određenih načela u dugom razvoju common lawa; no, očito nije bio posve zadovoljan s rezultatima jer napominje da je pregled sumaran poput uvjeta njegova puta po američkim pravnim školama, ali da misli da neće nanijeti štete povijesti. Pollock je komentirao i izlazak brošure o Lockeovoj političkoj doktrini te naveo da je predavanje o tome bilo održano u

⁶⁶ Radi se o francuskom filozofu i povjesničaru Josepheu Renanu (1823-1892) koji je umro 2. listopada 1892. odnosno dan prije negoli je Pollocku napisao svoje pismo.

⁶⁷ *Law Quarterly Review*, vol. IX (1893), p. 22.

⁶⁸ BK, P, V/4, 6.

⁶⁹ Radi se o knjizi *The Expansion of the Common Law* (1904). Pollock je u kasno ljeto i ranu jesen održao predavanja na pravnim školama na Yaleu, Michiganu, Torontu, Chicagu, Iowi, Harvardu, Columbiji te na sastanku American Bar Association; potonje predavanje je 1922. tiskano u zbirci *Essays on Law* (usp. M. D. Howe, op. cit., Vol. I, 112).

Britanskoj akademiji za vrijeme dok su on i Bogišić proslavljali Code Civil u Parizu. Pollock je posebno naglasio svoje uvijek iznova doživljeno oduševljenje Lockeovom polemičkom razinom napominjući da je, unatoč tome što pravnici mogu zamijetiti određene praznine i dvojbenosti, Locke morao zadavati dosta problema svojim rojalističkim protivnicima.

Na još jedan, eventualni, Bogišićev i Pollockov osobni kontakt u Engleskoj upućuje kratko pismo Bogišiću od 30. srpnja 1906.⁷⁰ u kojem je Pollock prikazao gotovo anegdotalnu situaciju pri raspoređivanju domaćina za prihvata gostiju Sociološkog kongresa. Tada je, posve slučajno, upravo Pollock određen za Bogišićevog domaćina pa je zamolio Bogišića da ga obavijesti o vremenu dolaska i izrazio zadovoljstvo što će se vidjeti.

Od iste je godine pismo na talijanskom jeziku koje je Pollock, najvjerojatnije nakon puta po Italiji, uputio iz Pariza 6. listopada 1906. godine⁷¹. U njemu se žalio na jaku prehladu i u posve šaljivom tonu sipao žalce na račun Federiga da Ossonia Tuonanasuccia⁷² zvanog "il Trombone" - što je, očito, bio Pollock sam⁷³ - koji se okušao u "quella benedetta arte di diritto inglese, chi si e una cosa molto meravigliosa", ali je ostavio tek nekoliko traktata koji možda i nisu vrijedni pamćenja.

Na posljednji osobni doticaj Bogišića i Pollocka u Engleskoj upućuje posljednje i najopširnije Pollockovo pismo od 4. kolovoza 1907.⁷⁴ u kojem Pollock obavještava Bogišića da je s obitelji u ladanjskoj kući te ga poziva da ih posjeti. Obavještava ga i o naporom putovanju u predstojećem tjednu kao i o tome da će u Oxfordu nastaviti za znanstvene pripravnike obaju spolova usporediti teorije Hobesa i Lockea o društvenom ugovoru uz dodatak o Jean-Jacquesu Rousseauu. Poziv Bogišiću da provede vikend s njegovom obitelji Pollock je popratio preciznim uputama kako da doputuje upozoravajući ga na mjesta od povijesnog značenja koja će vidjeti putem te spomenuo američke pravnike s kojima ga je namjeravao upoznati⁷⁵. Da je Bogišić taj poziv i iskoristio, potvrđuje pismo koje je Pollock nakon njegove smrti poslao njegovoj

⁷⁰ BK, P, V/4, 7.

⁷¹ BK, P, V/4, 8.

⁷² Radi se o igri riječima: Frederik Oxfordski Grminosić.

⁷³ Pollock je te godine skupa sa suprugom putovao po Italiji i vrlo se jako prehladio (usp. Pollockovo pismo Holmesu u: M. DeWolfe Howe, op. cit., Vol. I, 34).

⁷⁴ BK, P, V/4, 9. Pismo je pisano u vlaku na londonskom kolodvoru, očito prilikom odlaska u ladanjsku kuću.

⁷⁵ Pollock je posebno upozorio Bogišića na Guildford i Godalmiz, mala mjesta koja su zabilježena još u Doomesday Book; upozorio ga je na Egerton Castlea, autora (čini se) pustolovnih romana koji živi u njihovom susjedstvu, te napomenuo da će ga upoznati i s prijateljima, američkim odvjetnicima u povodu međunarodnog pravnčkog kongresa u Portlandu.

sestri Mariji Bogišić-Pohl, a prije kojeg je u jednom lapidarnom prijateljskom dopisu dospio Bogišiću čestitati 1907. godinu⁷⁶.

U spomenutom opširnijem pismu Mariji Bogišić - Pohl od 2. studenoga 1908. godine⁷⁷ poslanom u povodu Bogišićeve smrti Pollock se predstavio kao dobar prijatelj B. Bogišića napominjući da ga je s njim vezivalo poznanstvo od preko dvadeset godina koje je započelo prije 1885. Spomenuo je da su se on i Bogišić povremeno sastajali, više puta u Parizu, a dva puta u Engleskoj. Posebno je spomenuo na to da je ljeti 1907. Bogišić proveo nekoliko dana kod njega u ladanjskoj kući te je opisao jedan njihov razgovor tijekom kojeg mu je Bogišić povjerio zamisao o istraživanju narodnih poslova. Napomenuo je da je Bogišić bio "preznanstveni" duh da bi to istraživanje vidio kao konačno te da je tek tražio okvir koji će moći puniti građom koja bi pridolazila; kao posebnu čast naveo je Bogišićevu ocjenu da je on bolje razumio taj projekt negoli drugi s kojima je razgovarao. Pollock je u pismu potvrdio da je zbog nepoznavanja jezika mogao pratiti jedino one Bogišićeve radove koji su dani u prijevodu ili u preglednim radovima, ali da su zato on i Bogišić dosta razgovarali na francuskom. Ponovio je i svoje poštovanje za izuzetan i kozmopolitski Bogišićav duh s kojim je išla nenametljiva i solidna erudicija i dobra narav te ukazao na maestralnost Općeg imovinskog zakonika.

Bogišićevu smrt Pollock je zabilježio u *Law Quarterly Review*⁷⁸ nekrologom u kojem je konstatirao da je poredbeno istraživanje pravnih institucija pretrpjelo velik gubitak smrću jednog od najumnijih i najkozmpolitskijih znanstvenika. Pollock je kratko nabrojio osnovne Bogišićeve životne i profesionalne podatke: da je rođenjem Dubrovčanin, da je bio multilingvalan te da je uz materinji jezik⁷⁹ govorio i talijanski, ruski te francuski i njemački a pasivno se služio engleskim. Izdvojio je da je bio profesor povijesne i poredbene jurisprudencije u Odesi⁸⁰, zatim zauzet radom na crnogorskom Zakoniku, potom

⁷⁶ Radi se o razglednici koju je Pollock poslao iz Bramshott Lanea prosincu 1907. godine s lapidarnom porukom: "F. P. (non ancora spiegati i vitelli romani) omnia fausta .. MCMVII" (BK, P, V/4, 10), to jest "Još nisu objašnjeni vitelli romani. Svako dobro ..". Izrazom "i vitelli romani" (rimski telad) označava se obijesna rimska mladež; no i nakon konzultacija s romanistima ostalo mi je nejasno značenje poruke. Najvjerojatnije se radi o internoj pošalici.

⁷⁷ BK, korespondencija poslije Bogišićeve smrti, 66. Nakon Bogišićeve smrti svoju je sućut pismeno izrazio i stanoviti H. G. Woods (BK, korespondencija poslije Bogišićeve smrti, 91) koji navodi da je Bogišića upoznao godinu dana prije toga u domu Pollockovih u Haslemere te se nadao produbiti to poznanstvo.

⁷⁸ *Law Quarterly Review*, Vol. XXV (January 1909), No. XCVII, 8 - 9; kao pisac nekrologa potpisan je F. P.

⁷⁹ Pollock ga u tom nekrologu (v. prethodnu bilj.) krivo naziva "Servian".

⁸⁰ Dakako, radi se o netočnom podatku jer je Bogišić u Odesi bio profesor povijesti slavenskih prava. Nejasno mi je ostalo radi li se o svjesnoj Pollockovoj slobodnoj interpretaciji naziva katedre kako bi se ona bolje predočila engleskim čitaocima ili naprosto o nesvjesnoj zabuni.

crnogorski ministar pravde, kojom je prilikom imao ključnu ulogu u sastavljanju ženidbenog sporazuma kraljice Italije, a naglasio je i Bogišićevu ljubav za Pariz. Pollock je izrazio žaljenje što su Bogišićevi radovi zbog jezične barijere nedostupni zapadnom čitaocu i napomenuo da je crnogorski Zakonik priznato maestralno djelo. Prepričao je i anegdotu koju je čuo od Bogišića o tome kako je neki njegov muslimanski prijatelj koji je upravljao dijelom teritorija u Makedoniji bez ikakvih pritužbi primjenjivao Opći imovinski zakonik na svom području.

Bogišić je, vjerojatno, dobro poznao Pollockov rad s kojim ga je povezivao izraženi interes za pravnu dimenziju istraživanja i široko obrazovanje⁸¹. Uz prijateljski karakter njihova odnosa, o tome svjedoče i Pollockove knjige u Bogišićevoj knjižnici⁸² pa i sačuvane bilješke koje je 1907. u Londonu Bogišić vodio o engleskom pravu i koje se dijelom odnose na Pollockove radove⁸³. No, vjerojatno su različitost tematskih interesa pa i jezična zapreka bili razlogom što se Bogišić nije referirao na Pollocka.

4. Baltazar Bogišić i Sir Paul Vinogradoff

Bogišićeve radove poznao je i P. G. Vinogradoff, treći po redu i ujedno jedini od profesora na katedri poredbene jurisprudencije na Oxfordu s kojim se Bogišić, čini se, nije dopisivao,⁸⁴ unatoč tome što su se osobno poznavali⁸⁵.

⁸¹ W. G. Zimmerman, *op. cit.*, 285.

⁸² U katalogu Bogišićeve knjižnice navedena su sljedeća Pollockova djela: *Introduction à l'étude de la science politique*, Paris, 1893; F. Pollock & J. W. Maitland, *The History of English Law 1 - II*, Cambridge, 1898; *The Land Laws*, London, 1887; *Introduction and Notes to Sir H. Maine's "Ancient Law"*, Cambridge, 1906; *The Expansion of the Common Law*, London, 1904.

⁸³ Bogišić je u tri bilježnice vodio prilično iscrpne bilješke o Pollockovoj i Maitlandovoj knjizi *The History of the English Law*. V. Bogišićev arhiv u Cavtatu, XXXIV, 5 - O engleskim zakonima. V. i teško čitljive bilješke koje je Bogišić, čini se, vodio po londonskim knjižnicama (Bogišićev arhiv u Cavtatu, XIV, 16 - Historique d'une codification i naučni dnevnik).

⁸⁴ U zirci Bogišićeve korespondencije zabilježeno je i jedno pismo "Vinogradova" (BK, V, V/6). Međutim, radi se o pismu iz 1871. u kojem profesor ruskog jezika na Tagačeskoj gimnaziji Vinogradov moli Bogišića (očito u vrijeme njegova boravka u Odessi) za preporuku koja bi mu pomogla u ubrzanju odlaska na studijski boravak u austrijske i ruske gimnazije. Spomenuti Vinogradov je vjerojatno autor knjige: P. Vinogradov, *Kratkaja slavjanskaja grammatika*, Moskva, 1865, koja se nalazi u inventaru Bogišićeve knjižnice. Monografije ili pisma Paula Gavrilovitcha Vinogradoffa nismo pronašli u katalozima Bogišićeve korespondencije i knjižnice.

⁸⁵ Da su se Bogišić i Vinogradoff poznavali, proizlazi iz Vinogradoffova osvrta na literaturu o Općem imovinskom zakoniku u časopisu *Revue critique de histoire et de littérature* od listopada 1891. u kojem Vinogradoff navodi da mu je Bogišić usmeno dao pregledni komentar zakonika (v. supra).

Paul Gavrilovitch Vinogradoff (1854-1925)⁸⁶ bio je čovjek osobite sudbine koja je, dijelom, odredila i njegovu znanstvenu karijeru i poziciju. Već od moskovskih studentskih dana Vinogradoff je pripadao liberalnom krugu ruskih mislilaca koji su politički bili usmjereni prema Zapadu te imali skeptičan odnos prema prevladavajućim slavenofilskim idejama⁸⁷. U tom je duhu osobito bio okrenut Engleskoj kao izvoru ideala vladavine prava i drugih liberalnih institucija, što je i bio jedan od razloga zbog kojeg je, nakon završetka studija i više studijskih boravaka u europskim zemljama, svoju disertaciju započeo spremati upravo u Engleskoj. U razdoblju u kojem se pravna povijest razvijala uvelike na široko- obuhvatnim poredbenopravnim radovima taj se Rus proslavio djelom *Villeinage in England*. U njemu je problemu porijekla engleskog manora pristupio s motrišta poznavatelja ruske seoske općine te je, radeći na arhivskoj građi, utvrdio da je manor ponikao iz engleske seoske zajednice, čime je revidirao do tada vladajući stav o njegovom feudalnom porijeklu. Uspješnu karijeru koju je nakon toga započeo na moskovskom sveučilištu Vinogradoff je dopunio i sudjelovanjem u pokretu za obrazovne reforme te u pokretu lokalnih samouprava (zemstava). Sukobljen s vladinom politikom otišao je 1901. u inozemstvo, a već 1903. ponuđeno mu je mjesto na katedri poredbene jurisprudencije u Oxfordu ispražnjeno Pollockovim odlaskom. Vinogradoff je uvelike nastavio na osnovici koju je postavio Maine te je prihvaćao poredbenu metodu, stav o međuvjetovanosti pravnih i društvenih činilaca kao i potrebu istraživanja pravnih starina. Slično Maineu prihvatio je kao okvir istraživanja traganje za širokom usklađenošću društvenog i pravnog razvoja, ali je smatrao da ga treba tražiti kroz višelinijisku evoluciju. Za razliku od Mainea nastojao je, pod utjecajem F. W. Maitlanda, na pažljivijem istraživanju pojedinačnih slučajeva, pravila i institucija uz jači naglasak na tehnički aspekt; pravnu povijest definirao je kao "istraživanje života pravnih ideja u njihovu odnosu prema (okolnim) uvjetima". Zanimljivo je da je Vinogradoff razvio specijalistički pristup te je na Oxfordu predavao ili povijesnu jurisprudenciju ili poredbeno pravo modernih država. Brojni objavljeni radovi pridonijeli su tome da je u svoje vrijeme smatran najvećim autoritetom za englesku srednjovjekovnu povijest, ali je obrađivao i teme iz antičke kao i novovjekovne pravne povijesti te pitanja jurisprudencije. Vinogradoff je pod konac života započeo rad *Outlines of Historical Jurisprudence* (1920-22) koji je zamislio kao svoj magnum opus u kojem bi interpretirao građu iz pravne povijesti i suvremenog prava obrađenu s obzirom na tipove ili stadije pravne evolucije. Do trenutka smrti završio je tek prva dva sveska tog djela (uvod i plemensko pravo

⁸⁶ Podatke o P. Vinogradoffu v. u K. C. Allen, *op. cit.*, 83ff; "Memoirs" H. A. L. Fishera u H. A. L. Fisher (ed.), *op. cit.*, Vol. I, 3-74; J. Stone, *op. cit.*, 141-147.

⁸⁷ Pripadnici ruske liberalne inteligencije prihvaćali su potrebu istraživanja pojedinih slavenskih nacionalnih povijesti, ali su bili negativno raspoloženi prema slavenofilskim idejama, pa tako i prema ideji o istraživanju i predavanju povijesti slavenskog prava kao cjeline. To je, prema V. Jagiću, bio jedan od uzroka stvarnog neuspjeha nastojanja uvođenja katedri slavenskog prava na ruska sveučilišta (usp. F. Taranovski, *op. cit.*, 170-72. i d.; usp. i supra, bilj. 6).

te pravo /grčkog/ grada), u kojem su svoj kraći iskaz našla i Bogišićeva istraživanja. Međutim, na Vinogradoffljev odnos prema Bogišićevom radu čini se da su utjecala kako njegova znanstvena tako i politička uvjerenja i iskustvo.

Prva zabilješka o doticaju P. Vinogradoffa i B. Bogišića je Vinogradoffljev skupni prikaz Bogišićevog rada *A propos de code civile du Montenegro*⁸⁸ i Dickelovog rada *Etude sur le nouveau code civil du Montenegro*⁸⁹ u časopisu *Revue critique de histoire et de litterature* iz listopada 1891. godine⁹⁰. Prikaz je posebno zanimljiv jer, čini se, po rezerviranoj intonaciji i nekim ogradama u sadržaju zapravo proizlazi ponajprije iz prepleta Vinogradoffljevih znanstvenih i političkih stavova o slavenofilskim idejama te njegovih stavova o potrebi uključivanje naroda u političko odlučivanje. Vinogradoff zapravo uopće ne prikazuje knjige koje navodi, već, kao jedan od rijetkih, skeptički iznosi neke temeljne dvojbe oko potrebe i načina donošenja crnogorskog Zakonika. U tom je smjeru i njegova početna tvrdnja da su zakonodavstva slavenskih zemalja prekinula s tradicijom običajnog prava te da je jedini izuzetak Crna Gora koja je zadržala najstarije slavenske institucije i čiji zakoni, koji npr. dopuštaju krvnu osvetu i privatne ratove, nisu prenijeta starom narodnom pravu, dok je na Opći imovinski zakonik Vinogradoff ukazao kao na modernizacijski "dar" knjaza Nikole I. Crnogorcima. U njegovo ocjenjivanje Vinogradoff se upustio raspoložujući tek posrednim obavijestima jer da je naveo da taj akt nije pročitao, premda mu je "pred očima", ali da mu je Bogišić dostavio analizu Zakonika i djelomični doslovni prijevod i usmeno dao pregledni komentar, dok je u Dickelovoj brošuri izložen sadržaj Zakonika. Kao najbolje i najizvornije u Zakoniku Vinogradoff je ocijenio uvažavanje običajnog prava, a za Bogišića je naveo da je jedini među europskim pravnim stručnjacima-zakonodavcima koji je narodnom pravu pristupio na znanstveni način. Za ilustraciju je naveo pogavlje o obitelji koje ostavlja privid starog djela kao rezultat Bogišićeve mudrosti da se ne upusti u modernizaciju primitivnog prava, dočim su u građi o posjedu i u teoriji o obligacijama ipak vidljivi i elementi rimskog prava. Međutim, nakon tog opisa i suzdržanih pohvala, Vinogradoff je iznio posve kritičke zamjedbe u kojima je teško ne prepoznati zalaganje za elemente ustavne monarhije i nastojanje za oblikovanje prava

⁸⁸ *A propos de code civile du Montenegro. Quelques mots sur les principes et la methode adoptés pour sa confection. Lettre à un ami.* Par V. Bogišić, Paris, chez les auteur, 1886. Ta rasprava se najprije pojavila u brusselskom *Revue de droit international et de la legislation comparée*.

⁸⁹ C. Dickel, *Etude sur le nouveau code civil du Montenegro et sur l'importance des principes suivis par l'auteur de ce code en matière de codification.* Paris, 1891. Taj rad je najprije bio objavljen u *Revue générale du Droit*.

⁹⁰ C. Dickel, *Etude sur le nouveau code civil du Montenegro et sur l'importance des principes suivis par l'auteur de ce code en matière de codification, Revue critique de histoire et de litterature*, No. 40, 5. octobre 1891. Njemački izvornik predstavljalo je predavanje K. Dickela *Ueber das neu burgerliche Gesetzbuch fur Montenegro, und die Bedeutung seiner Grundsätze fur die Kodifikation in allgemeinen* koje je kao posebna brošura izašlo u Berlinu 1891. U francuskom prijevodu taj je rad najprije izišao u časopisu *Revue générale du droit, de la legislation et de la jurisprudence*.

slavenskih država prema zapadnim uzorima, a ne prema zastarjelom slavenskom pravu. Tako je prigovorio upravo na metodi izrade Zakonika putem poziva "jednom od najumnijih pravnih stručnjaka" i malom broju savjetnika, umjesto da do istog učinka knjaz Nikola dođe u dogovoru sa svojim narodom ili s velikim brojem plemenitaša sazvanim u Cetinje. Znanstvene i političke odrednice mogu se pronaći i u patetično iskazanom stavu da narod bolje poznaje tradicije i od knjaza Nikole i od stručnjaka te da je narod pozvan da mijenja i uobličuje staro pravo. To je Vinogradoff ilustrirao ukazivanjem na Danila koji je 1855. "zajedno s narodom" proglasio zakon u Cetinju,⁹¹ dočim se takav narodni element u Općem imovinskom zakoniku ne može pronaći čak ni u skrivenom obliku. "Ozbiljna jamstva" koja mu je dao "poštovani Bogišić" (on "zamjenjuje" i "čelnike nacije" i narod s kojim ima doticaj i prema kojem je otvoren) Vinogradoff, dakako, relativizira te se zalaže za stabilan i moderan pravni poredak. U tom je smislu njegov zaključak da sutra neće biti Bogišića, dok će Opći imovinski zakonik izgrađen novom zakonodavnom metodom opet postojati u Crnoj Gori, premda nema razloga da se ta zemlja razlikuje od slavenskih i ostalih zemalja u kojima su pravni stručnjaci zaduženi da izbrišu ostatke starog prava i starih narodnih tradicija.

Međutim, da je Vinogradoff pratio i cijenio Bogišićeve radove, vidljivo je iz njegovog prikaza Dubrovačkog statuta te iz prvog sveska *Outlines of Historical Jurisprudence*. U *Law Quarterly Review* iz travnja 1905. godine on je u opširnijem prikazu pod naslovom *The Customs of Ragusa*⁹² predstavio *Liber Statutorum Ragusii* koji su u izdanju JAZU uredili K. Jireček i B. Bogišić⁹³. Uz početnu napomenu da važnost pojedinih pravnih rješenja ne mora stajati u razmjeru s veličinom i političkom važnošću država koje su ih uobličile i osnažile, Vinogradoff je sažeto izložio povijest Dubrovnika te zatim prikazao najinteresantnije odredbe Dubrovačkog statuta ukazujući na rješenja izvedena iz rimskog prava kao i ona izvorne prirode. Naglasio je slavenski supstrat, osobito u području kaznenog prava (vražda), i izrekao posebnu pohvalu uredničkom poslu

⁹¹ Danilov zakon predstavljao je pokušaj protezanja središnje vlasti uvelike nasuprot plemenskom uređenju i običajnom pravu, a što je uključivalo i izvjesnu recepciju rimskoga prava i razbijanje starih plemenskih institucija. Međutim, u praksi je kao važeće i dalje primjenjivano običajno pravo i *praeter i contra legem*, zbog čega je i Bogišić u prikupljanju obavijesti o važećem pravu eliminirao crnogorske pisane zakone i posve se usmjerio na običajno pravo (usp. N. S. Martinović, op. cit., 168-172, 181-82).

⁹² P. Vinogradoff, *The Customs of Ragusa*, *The Law Quarterly Review*, Vol. XXI, April 1905, No. LXXXII, 179-183.

⁹³ *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272 cum legibus aetate posteriore insertis ediderunt V. Bogišić et C. Jireček*. Monumenta historico-iuridica slavorum meridionalium, vol. IX, Zagrabiae, 1904. Prije toga Bogišić je objavio studiju *Le statut de Raguse. Codification inedite du XIIe siècle (notice bibliographique)* koja je izišla kao brošura 1894. (Paris), a 1893. je bila objavljena u *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger* u brojevima za lipanj-kolovoz i rujanj-listopad.

B. Bogišića i K. Jirečeka za koje je naveo da su priznati autoriteti u tom području⁹⁴.

Bogišić je svoje mjesto našao i u Vinogradoffjevom nesuđenom kapitalnom djelu *Outlines of Historical Jurisprudence*⁹⁵. U sklopu poglavlja o arijskoj kulturi Vinogradoff je kao izdvojenu cjelinu razmatrao i pitanje zajedničke obitelji i u sklopu toga pitanje slavenskih kućnih zajednica koje je dobro poznao iz ruske povijesti. Vidljivo je da se u prikazu južnoslavenske zadruge uglavnom koristio rezultatima istraživanja B. Bogišića⁹⁶. Taj dio je i zaključio sažetim navođenjem stavova B. Bogišića o običajima koji reguliraju upravljanje zadrugom te o ulozi oca, a koje je preuzeo iz Bogišićeva članka tiskanog u moskovskom *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvješćenija*⁹⁷. U nastavku tog poglavlja Vinogradoff se pozvao na rezultate Bogišićeva prikupljanja podataka iz južnoslavenskih krajeva (koje Vinogradoff krivo naziva srpskim) te izrekao visoko mišljenje o vrijednosti rezultata istraživanja⁹⁸. Svakako je značajno primijetiti da se Vinogradoff držao Bogišićevih istraživanja u djelu kojem je namijenio da bude njegov magnum opus, i to petnaest godina nakon Bogišićeve smrti i još duljeg vremena od provođenja i objavljivanja njegovih rezultata⁹⁹.

5. Zaključak

Doticaj Baltazara Bogišića i nosilaca engleske povijesne i poredbene jurisprudencije relativno je sustavne prirode; Bogišić je bio u doticaju sa svim nosiocima te škole, ali priroda je njihovih odnosa uz odrednice znanstvene prirode ovisila i o onima osobne prirode. Stoga se, uz određena zajednička obilježja, radi i o relativno različitom tipu doticaja u svakom pojedinom slučaju.

Za odnos Bogišića s Maineom karakteristično je da je Maine cijenio i koristio Bogišićeva istraživanja o zadrugi i južnoslavenskim pravnim običajima te

⁹⁴ "It is needless to say that the editors, MM. Bogišić and Jireček, have performed their work with all possible care and al learning which fully answers to their authority in such matters", P. Vinogradoff, op. cit., 183.

⁹⁵ P. Vinogradoff, *Outlines of Historical Jurisprudence. Volume One. Introduction. Tribal Law*, Oxford University Press, 1920.

⁹⁶ Usp. P. Vinogradoff, op. cit., 268-271.

⁹⁷ P. Vinogradoff, op. cit., 270, bilj. 1. Radi se o polemici s Leontovičem: Po povodu staty g. Leontoviča: Zаметky o razrabotke obyčnago prava, u: *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvješćenija* iz 1880, v. infra bilj. 46.

⁹⁸ "In the exceedingly valuable collection of answers from various districts inhabited by Serbian race, which have been published by Professor Bogišić...", P. Vinogradoff, op. cit., 271.

⁹⁹ Zimmermann napominje da se Vinogradoff kao malo tko nastavio držati Bogišića nakon njegove smrti. W. G. Zimmermann, op. cit., 284.

se i posebno zanimao za neka pitanja iz te problematike. Maineov interes za Bogišića proizlazio je iz njihove dijelom srodne, a dijelom različite, ali komplementarne istraživačke pozicije koja je u osnovi i omogućila i odredila taj odnos. Obojicu znanstvenika osobito je povezivala usmjerenost na običajno pravo, polaganje važnosti i na istraživanje društvene okoline prava kao i stav da se iz istraživanja sadašnjeg stanja pravnih običaja može zaključivati o njihovom razvoju u prošlosti, a i jedan i drugi pridavali su izuzetnu pažnju južnoslavenskoj zadruzi - Maine u sklopu prihvaćanja "patrijarhalne teorije", a Bogišić u sklopu slavenofilski impostiranog interesa za zadrugu kao "najjaskonskiju" slavensku instituciju. U potonjem je ležala i njihova faktična komplementarna razlika. Premda su i Bogišić i Maine prihvaćali stav o najširem opsegu istraživanja u cilju pronalazjenja zakonitosti razvoja prava, karakteristično je da je Maine taj stav učinio credom velikog dijela svog rada, dok je Bogišić svoja istraživanja ograničio na slavenski "kulturni tip". Tako su Mainea Bogišićeva istraživanja ponajprije zanimala kao element za globalnu poredbu i sintezu. Njihova je vrijednost za Mainea bila to veća što su dolazila iz kulturnog područja kojem je Maine pridavao veliku važnost, a koje je zbog jezične i kulturne zapreke bilo nedostupno zapadnim istraživačima. Međutim, opseg i korištenje Bogišićevih rezultata u važnim Maineovim radovima ubrzo nakon njihova objavljivanja, preuzimanje i isticanje Bogišićevih spoznaja dobivenih putem korespondencije kao naknadne dopune vlastitog djela te počast koju je Maine iskazivao Bogišiću spominjanjem na važnim mjestima i biranim riječima pokazuju da je on vrlo cijenio Bogišića kao znanstvenika te mu pridavao zamjetnu pažnju. No, ni to kao ni činjenica da je i Bogišić poznao Maineove važnije radove nisu bili dovoljni da bi i Maine u nekoj značajnijoj mjeri utjecao na Bogišića. Razloge nalazimo u različitosti stvarnih istraživačkih pozicija: dok su Bogišićeva istraživanja institucija slavenskih prava bila Maineu dragocjena kao element sinteze, dotle Maineovi rezultati nisu imali neposrednije veze s Bogišićevim istraživanjima. Značajnu sličnost Bogišićevih metodoloških stavova s Maineovim pak skloniji smo objasniti utjecajima drugih autora (npr. utjecajem poredbeno usmjerenog Bogišićevog profesora Iheringa), a ne Mainea. Razlog tome vidimo kako i u relativno postraničnom značenju Maineovih radova za Bogišićeva istraživanja tako i u Maineovoj jezičnoj i kulturnoj udaljenosti. Ono što, ipak, začuđuje jest da se odnos Maine - Bogišić kretao isključivo u području pravne povijesti, a da poredbenopravna problematika ni na koji način nije tematizirana unatoč tome što su se oba autora, među vrlo malobrojnima pravnicima, istaknuli u kodifikaciji prava. Držimo da se to može objasniti time što je Maineovo zanimanje u toj kratkotrajnoj i ograničeno motiviranoj korespondenciji bilo usmjereno isključivo na pravno-povijesnu problematiku.

Odnos Bogišić - Pollock ima uvelike drugačija obilježja. Znanstveni sadržaj toga odnosa u osnovi proizlazi iz drugačijeg težišta Pollockovih znanstvenih interesa pa i činjenice da se u doba te veze Bogišić već snažno istaknuo kao autor Općeg imovinskog zakonika. Taj odnos karakterizira i činjenica dugogodišnjeg trajanja i višekratnih prijateljskih doticaja njih dvojice, što upućuje i na njihovo

dobro osobno razumijevanje. Tematski gledano, Pollockov odnos prema Bogišiću gotovo u cijelosti karakterizira poredbenopravni interes koji se ponajviše pokazuje u interesu za pitanja oko Općeg imovinskog zakonika, a jedini Pollockov prinos s drugačijom tematikom (problem inokosne obitelji) iz razdoblja je prije dovršetka rada na Zakoniku. Također je karakteristično da Pollock Bogišićevu djelu uvijek prilazi iz perspektive engleskog prava. I u prikazu spomenutog rada o inokosnoj, a još i znatno više u prinosima o Općem imovinskom zakoniku, Pollock se prema Bogišićevu radu uvelike odnosi pragmatički, tražeći paralele i manje ili više neposredne pouke za englesko pravo. To svakako pojačava zanimljivost Pollockovih osvrti, no karakteristično je da se radi o vrlo kratkim i lapidarnim prinosima čiji sadržaj upućuje i na nedovoljno stvarno poznavanje predmeta pa i na površnost pristupa. Zapravo - unatoč komplimentima za Bogišićev rad koje iznosi u tim osvrtima - Pollock ipak ne donosi i relevantnu valorizaciju Bogišićeva rada. Uzimajući u obzir prijateljski odnos i iskreno poštovanje prema Bogišiću, razloge vjerojatno treba potražiti upravo u Pollockovoj usmjerenosti na englesko pravo te relativnoj nezainteresiranosti za drugu problematiku; jezična granica na koju se Pollock poziva, držimo, od manje je važnosti. Pollocku su istraživanja običajnog prava kontinentalnog pravnika morala biti osobito zanimljiva zbog mogućnosti neposredne usporedbe s engleskim pravom, a on je u svojim prinosima posebno isticao i cijenio upravo takve elemente Bogišićeva rada. U tom smislu (usmjerenost na nepisano pravo i pravnu praksu) dvojica autora dijele sličnu znanstvenu podlogu unatoč Bogišićevu kontinentalnom porijeklu, pripadnosti Savignyevoj pravno-povijesnoj školi te predmetu istraživanja iz slavenskog kulturnog kruga. Ipak, Pollock se nikada nije potrudio da cjelovitije razumije i vrednuje problematiku Bogišićeve kodifikacije, kao što je to, primjerice, pokušao H. A. D. Philips. No, Pollockovo povremeno, ali ustrajno izvještavanje engleske znanstvene javnosti o Bogišićevu radu pokazuje poštovanje i simpatije za nj, a to izvještavanje zainteresiranoj je publici moralo barem donekle približiti Bogišićev rad. No, za razliku od tih jasno vidljivih Pollockovih nastojanja na približavanju Bogišića engleskoj javnosti, nemamo elemenata - isključujući očito jednako prijateljski odnos - za slično razmatranje Bogišićeva odnosa prema Pollocku. Pollockov rad nije bio neposredno zanimljiv za Bogišićeve interese, a Bogišić nije bio u položaju (a niti je bilo prave potrebe) da nastoji svoju publiku upoznati s radom znamenitog engleskog pravnika. Unatoč tome što su Bogišić i Pollock vjerojatno razgovarali o nizu srodnih znanstvenih tema te unatoč tome što je Bogišić poznao Pollockove radove, pa i pokazivao interes za njih, teško je otkriti bilo kakav ozbiljniji Pollockov utjecaj na Bogišića. Ipak, s obzirom na sustavnost doticaja možda se može pretpostaviti da je Pollock kod Bogišića osnažio u njega već prisutne, a obojici zajedničke interese.

Konačno, Vinogradoffjev odnos prema Bogišiću najslabije je izražen, ali ne i manje zanimljiv. Toj zanimljivosti pridonosi činjenica što se radilo o Rusu koji je o problemima s kojima se Bogišić bavio imao neposrednije i cjelovitije znanje od drugih, ali je tim problemima mogao pristupiti i s izraženim osobnim stavom. Bogišićev i Vinogradoffjev odnos zacijelo je počivao na donekle sličnoj

znanstvenoj podlozi kao i u slučaju Mainea s obzirom na okvirnu Vinogradoffljevu usmjerenost prema povijesnim istraživanjima, osjećaju za važnost utjecaja društvene okoline te u poredbenom pristupu pravno-povijesnoj građi. Vinogradoffljevo neobično skromno i kritičko tematiziranje crnogorskog zakonika može se objasniti time što njegov primarni znanstveni interes nije bio okrenut u poredbenopravnom smjeru, ali još i više njegovim kritičkim znanstvenim i političkim odnosom prema slavenofilstvu i autoritarnim oblicima vlasti u slavenskim zemljama. No, povoljan odnos i pohvale koje je Vinogradoff uputio Bogišiću u tom i u druga dva rada pokazuju da je Vinogradoff cijenio njegova istraživanja; osobito na to upućuje korištenje Bogišićevih istraživanja i dulje vrijeme nakon njegove smrti. Međutim, najviše začuđuje što se Bogišić, čini se, nije dopisivao s Vinogradoffom unatoč osobnom poznanstvu. Neobično je i da Bogišićeva knjižnica ne bilježi ni jedan Vinogradoffjev naslov; tek dijelom to se može pripisati činjenici da je većina Vinogradoffjevih djela nastala i bila pristupačnija u Bogišićevoj poznijoj dobi.

Valja, konačno, spomenuti da ni Maine ni Pollock, čini se, nisu sačuvali Bogišićeva pisma. To ipak ne treba protumačiti u smislu Bogišićeva marginalnog značenja: Maine je kratkotrajnu i sadržajnu prepisku s Bogišićem izričito valorizirao u svom djelu (premda je otuda, ipak, čudno da pisma na koja se pozivao nije i sačuvao), dok je u slučaju Pollocka moguće da su i Bogišićeva pisma bila poput onih Pollockovih - to jest povremeni kraći prijateljski dopisi koji za Pollocka možda nisu bili dovoljno zanimljivi za čuvanje.

U svemu, odnos engleskih pravnikâ prema Bogišiću gotovo u cijelosti počiva na njihovu interesu za Bogišića, dok se o utjecaju u obrnutom smjeru i ne može govoriti. Takva recepcija Bogišića bila je moguća zbog srodne znanstvene podloge preko koje je Bogišić bio blizak evolucionističkoj, empirističkoj i organicističkoj tradiciji engleske pravne misli. Radi se i o aspektu komplementarnosti između njemačke pravno-povijesne škole i engleske škole povijesne i poredbene jurisprudencije s obzirom na reinterpretaciju nacionalno usmjerenog istraživanja u poredbenom okviru, a sa svrhom spoznaje općeg razvitka prava. U cjelini taj odnos kao da potvrđuje na početku naznačenu bliskost tih različitih "škola". Komplementarnost tog odnosa posebice je bila olakšana Bogišićevom izvjesnom kritičnošću u preuzimanju Savignyevih stavova, a osobito njegovim usvajanjem mogućnosti poredbenog pristupa. Zbog toga su pripadnicima spomenutog smjera u Engleskoj morale biti posebno zanimljive obavijesti koje su iz tako važnog a udaljenog i teško dostupnog područja iz kakvog je bio Bogišić pristizale u obliku koji im je bio blizak i na način koji je bio već i neposredno iskoristljiv.

U tom sklopu treba procjenjivati i značenje Bogišićeva utjecaja. Taj utjecaj zasigurno nije zadirao u temeljna opredjeljenja nosilaca engleske povijesne i poredbene jurisprudencije, već se radilo o bilježenju i uključivanju rezultata Bogišićevih istraživanja u sintezu ili pak o nastojanju da se unutar vlastitih već izgrađenih znanstvenih okvira izvuku pouke iz Bogišićeva zakonodavnog rada. No, u tome je Bogišić za engleske autore bio iznimno važno (a vjerojatno i

najvažnije) izvorište saznanja o južnoslavenskim pa i slavenskim pravima. Samo iskorištavanje tih saznanja ovisilo je o različitoj usmjerenosti recipijenata. Pa dok se tako može reći da je Vinogradoff, vjerojatno, najbolje razumio Bogišićeva istraživanja, dotle ih je na najrelevantniji način valorizirao Maine, u čijem su djelu ona našla i najvažnije mjesto. U cjelini gledano sigurno je da su rezultati Bogišićeva istraživačkog rada bili poznati i korišteni od najznačajnijih engleskih pravnih povjesničara toga doba i prenošeni zainteresiranoj engleskoj akademskoj javnosti.

Nasuprot toj jasno zamjetnoj prisutnosti Bogišića u radu i interesu engleskih pravnikâ, odraz njihovih radova u Bogišićevu je djelu jedva prisutan, i to unatoč značenju i znamenitosti tih radova s kojima je Bogišić većim dijelom bio dobro upoznat. Razloge, držimo, valja potražiti u Bogišićevoj već dovršenoj teorijskoj izgrađenosti u krugu kontinentalne pravne misli te u Bogišićevu interesu tematski ograničenom na slavenska prava i stoga slaboj iskoristljivosti istraživanja engleskih pravnikâ.

S u m m a r y

Dalibor Čepulo: Baltazar Bogišić in the European Context: Bogišić and the English School of Historical and Comparative Jurisprudence (H.S. Maine, F. Pollock, P. Vinogradoff)

Baltazar Bogišić gained renown not only in the Slav but also the West European scientific public by his study of South Slav legal customs (the cooperative, and family law, in particular), and by his codification of Montenegrin common law in the field of property (*General Property Code*, 1888). Bogišić's frame of reference was the German historical school which he accepted with a critical reserve. Partly under the influence of this school, but largely on distinctive national foundations, in England there developed a school of historical and comparative jurisprudence associated with the chair of the same name at Corpus Christi College in Oxford, its founder was H.S. Maine, to be followed by F. Pollock and P. Vinogradoff. Bogišić corresponded with the first two (their letters are analyzed in the article), and all the three noted in their work, or drew upon, Bogišić's studies of South Slav laws, and referred to the Montenegrin *General Property Code* which he drew up. The acceptance of Bogišić's work by these three jurists varied depending on their scholarly as well as political orientation. It was H.S. Maine who valued Bogišić's studies of South Slav laws most highly; he gave them a prominent place in his own work, and referred to Bogišić with great respect. F. Pollock, who maintained close friendship with Bogišić for twenty years, places the greatest emphasis on Bogišić's codifying work in his notes in the *Law Quarterly Review*, and sought parallels with English law. On the other hand, P. Vinogradoff expressed a politically motivated scepticism with respect to the

codification of Montenegrin common law, while accepting the results of research into South Slav laws. As a whole, all the three knew and respected Bogišić's research and codifying effort; they used them within the framework of their own synthetic or comparative approach as an extremely important source of knowledge about South Slav laws from which they were separated by language and cultural barriers. Bogišić's empiric and evolutionist methodological position also contributed to the acceptance of his work. Indeed, the acceptance of Bogišić's work by English jurists demonstrates the complementary methodological basis of the German historical school, and English historical and comparative jurisprudence schools. Conversely, the work of English jurists was not present in, nor did it have a major bearing on, Bogišić's work which was limited to Slav laws.

ALBERT VENN DICEY I ENGLESKI USTAV

- U povodu 160. obljetnice rođenja A.V. Diceya i 110. obljetnice prvog izdanja njegova klasičnog djela ustavnopravne literature - *An Introduction to the Study of the Law of the Constitution*

Dr. Arsen Bačić, profesor
Pravnog fakulteta u Splitu

UDK 929 Dicey
UDK 342(410)(091)
Pregledni rad

Autor izlaže skicu problematike temeljnih pitanja kojima se u svome najznačajnijem djelu An Introduction to the Study of the Law of The Constitution (1885) posvetio engleski pravnik A. V. Dicey. Poznat kao jedan od najuglednijih pisaca na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće A. V. Dicey i danas ostaje jednim od priznatih autoriteta ustavnog prava. Takvu svoju reputaciju ponajviše duguje deskripciji i analizi temeljnih načela engleskoga ustava koji su na maestralan način izloženi upravo u djelu čije se prvo izdanje pojavilo prije točno 110 godina.

Uvodna napomena

U dugoj povijesti engleskoga prava i učenih djela koja su to pravo ustrajno i stvaralački pratila, ličnost i djelo Alberta Venn Diceya (1835-1922) zauzima posebno mjesto. Ovaj viktorijanski pravnik svojim je klasičnim djelom o engleskom ustavu - *An Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (dalje u tekstu: *Uvod*), prema riječima jednog od njegovih posljednjih i najvećih učenika prof. H. Laksija, zaslužio laskavu ocjenu da je kao autor zasigurno bio među najznačajnijim ličnostima u Panteonu engleske jurisprudencije nakon Maitlanda te oxfordski profesor prava koji je nakon T.H. Greena izvan Engleske imao najviše utjecaja. Diceyevе doktrine o suverenitetu parlamenta, vladavini prava, ustavnim konvencijama, itd., ma koliko one bile kontroverzne i za njegova života, a još više nakon njegove smrti, još uvijek propituju i potvrđuju pravnici i politolozi diljem svijeta. Koji su to aspekti jednog tako velikog opusa kao što je Diceyev posebno izazivali interes pravne i političke javnosti i ima li u Diceyevoj